

¹ Зікірия ЖАНДАРБЕК, ² Қымбат ҚАРАТЫШҚАНОВА

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-2345-6789

² философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (kymbat.karatyshkanova@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-5722-8231

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚОЖАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ*

Аңдатпа

Қожалардың қазақ жеріне таралуы ислам дінінің оппозициялық бағыты - қайсания-мубайидийа ілімінің Оңтүстік Қазақстан жеріне келуімен басталады. Ислам мемлекетінің ірі ошақтарында саяси билік үшін болған талас-тартыс нәтижесінде дүниеге келген түрлі ағымдар ықпалымен ислам дініндегі басты екі бағыт - Ахл ал-Хадис пен Ахл ар-Рай қалыптасты. Ахл ар-Рай бағытын ұстанушы қайсания-мубайидийа өкілдері ислам дініндегі барлық ғылыми ізденістердің басында болды. Қайсанилер қозғалысы ықпалымен таққа отырған Аббасилер, ертеңгі күнінен қауіптеніп қайсанийа ағымы өкілдерін қудалауды бастайды. Осылай алғаш қожалар әулетінің Түркістан жеріне келуімен түркі-ислам тарихы басталады. Мақалада «ислам ашушы» қожалардың түркі-ислам халықтарының дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуларындағы ерен еңбегі мен қазақ тарихындағы бетбұрысты кезеңдердегі атқарған қызметі қарастырылады. Ислам дінінің, оның ішінде Ясауи жолының Жошы ұлысында мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерілуі, осылай мемлекеттің діни-рухани саясатын түбегейлі өзгерткені, түркі мемлекеттері билеушілерінің ұрпақтары саяси биліктен ажыраған соң барлығы дерлік рухани билік саласына көшкені, Өзбек ханның йасауийа тариқатының үш тармағының ықпалы арқылы Жошы ұлысының құрылымдық жүйесін өзгертуі, билер институтының XVIII ғ. басында мемлекетті басқарудың пәрменді құралына айналу барысы мен себептері көрсетіледі.

Кілт сөздер. Қожа, Өзбек ұлысы, Жошы ұлысы, шежіре, діни үдерістер, йасауийа тариқаты.

* Келген күні: 14 сәуір 2022 ж. – Қабылданған күні: 10 маусым 2022 ж.
Geliş Tarihi: 18 Nisan 2022 – Kabul Tarihi: 10 Haziran 2022
Date of Arrival: 14 April 2022 – Date of Acceptance: 10 June 2022
Поступило в редакцию: 14 апрель 2022 г. – Принято в номер: 10 июнь 2022 г.

¹Zikiriya ZHANDARBEK, ²Kymbat KARATYSHKANOVA

¹Candidate of Historical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz)
ORCID: 0000-0001-2345-6789

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(kymbat.karatyshkanova@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-5722-8231

THE ROLE OF THE KAZAKH KHOJAS IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

The spread of Khojas in the Kazakh lands began with the arrival of the oppositional branch of Islam in the territory of South Kazakhstan - the teachings of Kaisaniya-Mubayidiya. As a result of the struggle for political power in the major centers of the Islamic State, under the influence of various currents, two main currents in Islam were formed - Ahl al-Hadith and Ahl ar-Rai. The representatives of Ahl ar-Rai, the Kaysaniya-Mubayidiya, stood at the forefront of all scientific research in Islam. The Abbasids, who came to power under the influence of the Kaisani movement, began to persecute members of the Kaisani sect out of fear of the future. Thus, the Turkic-Islamic history began initially with the arrival of the Khoja dynasty in Turkestan. The article discusses the contribution of "Islamic pioneers" in the preservation of the traditional culture of the Turkic-Muslim peoples and their role in the turning points of Kazakh history. The rise of Islam, including the Yasavi way, to the level of state ideology in the Jochi ulus is outlined, which radically changes the religious and spiritual policy of the state, the process and reasons for the transformation of the institute of judges into an effective tool of state administration in the 18th century are indicated.

Keywords. Khoja, Uzbek ulus, Jochi ulus, genealogy, religious processes, Yasawi tariqa.

Kіріспе

Қазақ халқы құрамындағы қожалар туралы ғылыми тұжырымдалған пікірдің әлі толық қалыптаспауы қожалардың шығу тегіне қатысты түрлі бағыттағы пікірлердің туындауына себеп болуда. Оның үстіне қазақ шежірелері құрамында қожалардың кездеспеуі де «қожа әулеттерінің шығу тегі бөлек», – деген пікірдің қалыптасуына ықпал етіп отыр. Соған қарамастан қожа әулеттері қазақ халқының қалыптасуында шешуші рөл атқарған әлеуметтік топ болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Бұл қазақтың дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымдық жүйесін дәл бейнелейтін «қара, қожа, төре» тіркесінде қожалардың орын алуы қожаларды қазақ халқы құрамынан шығарып

тастау мүмкін еместігін көрсетеді. Бұған ақын Абайдың әкесі Құнанбай қажының қажылыққа барғанда Мекке шарифтеріне айтқан «Тіріміздің билігі төреде, өліміздің билігі – қожада» [1, 10-б.] деген мына сөзі де қожалардың қазақ қоғамында шешуші рөлі болғандығын көрсетеді. Қожа әулеттерінің қазақ халқының қалыптасуында шешуші рөлі болғандығына шетелдік ғалымдар да баса мән беріп отырғандығына талдау жасаған белгілі зерттеуші Әшірбек Муминов былай деп тұжырымдайды: «В последние десятилетия, в первую очередь благодаря исследованиям профессора Девина ДеУиса, С.Н.Абашина, доктора Брюса Привратского, показана ключевая роль *кожа* в традиционном казахском мусульманском обществе в качестве местных религиозных авторитетов» [2, 13-б.]. Бұл пікірлердің дұрыстығын жоққа шығару мүмкін емес. Бірақ қожа әулеттері бір текті еместігі де ескерілуі, қожалардың бір бөлігі қазақ халқының тұтастығын қалыптастыру жолында қызмет етсе, екінші бір бөлігі сол халықтың рухани тұтастығын ыдыратып, этникалық жіктелуге түсуіне ықпал еткендігі де сарапқа салынуы тиіс. Сондықтан қожалардың қазақ қоғамындағы рөліне бір жақты баға беруге болмайды. Бұлардың барлығына көз жеткізу үшін ұзақ ғасырларға созылған қазақ даласындағы діни-рухани үдерістер тарихына, ол үдерістердің түркілердің саяси және рухани өміріне ықпалына жан-жақты талдау жасау қажеттігі туады. Алдымен қожа әулеттерінің шығу тегіне талдау жасауымыз қажет.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында алға қойған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін келесі әдістер қолданылды: салыстыру әдісі, сипаттау және талдау әдісі және Насаб-нама, қожалар шежірелері қолжазбаларынан деректер пайдаланылды.

Қожалардың шығу тегі мен түркі-ислам мемлекеттерінің тарих сахнасына шығуы

Қожалардың қазақ жеріне таралуы 766/767 жылдары ислам дінінің оппозициялық бағыты-қайсания-мубаййидийаның Оңтүстік Қазақстан жеріне келуімен басталады. Ислам орталықтарында Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде саяси билік үшін болған талас-тартыс VII ғ. соңы мен VIII ғ. басына қарай түрлі ағымдардың қалыптасуына ықпал етті. Сол кезеңде ислам дініндегі басты екі бағыт: Ахл ал-Хадис пен Ахл ар-Рай қалыптасты. Ахл ал-Хадис араб халқының дәстүрі мен мәдениетіне негізделіп, араб

халқының дәстүрлі мәдениетін сыртқы ықпалдан қорғап қалуды мақсат етті. Бұл бағыттың негізгі ұстанымы тек нақылды (Құран мен Сүннетті) ғана қабыл етіп, дінді тануда ақылды қолдануды харам санады. Ал, Ахл ар-Рай бағыты болса, ислам діні негіздерін тануда нақыл мен ақылды қатар қолдануды басты қажеттілік деп білді [3]. Ахл ар-Рай бағытының негізін салған Али ибн Абу Талибтің Хаула атты әйелінен туған Мұхаммед ибн ал-Ханафийа болатын. Мұхаммед ибн Ханафийа имаматын жақтаушылар «Алиден кейін оның рухани ілімін жалғастырушы Мұхаммед ибн ал-Ханафийа болғандығын алға тартады [4, 128-б]. Олай дейтініміз Ахл-и Рай көзқарасындағылардың ақылға мән беруінің астарында Али әулеті өкілдерінің ықпалы болғандығын сол кезеңдегі тарихи деректер айғақтайды. Біз оны түрік ғалымы Хулия Алпердің «Матуридиде ақыл мен нақыл байланысы» атты шығармасындағы мына жолдарға сүйене отырып, көрсете аламыз. Ол былай дейді: «Омейядтар кезеңінде майданға келген саяси қайшылықтармен қатар тағдыр, қалау, үлкен күнәлар, күпір түсініктері жайлы талас-тартыс жүрді. Бұл тартыс айрықша ислам діні жаңа тарала бастаған аймақтарда басқа дін өкілдеріне қарсы Исламның сенім негіздерін ашық және дінді жаңа қабылдағандарға түсіне алатын деңгейде түсіндіру және оларға татымды пікірмен қарсы шығу қажеттігі туды және бұл күрес Мұхаммед ибн ал-Ханафийа (81/700 қ.б.), Ма‘бет ал-Жухани (83/702 қ.б.), Гейлан ад-Димашки (120/738 ж.қ.б.) т.б. қалам білгірлерін ортаға шығарды. Нәтижесінде бірінші ғасырдың соңдарында Исламның сенім негіздерін (Құран аяттары мен Пайғамбар хадистерін ақылды пайдалана отырып, талдау жасайтын, аяттардың ішкі мәні мен мазмұнын халыққа терең түсіндіре алатын) қорғай алатын ықпалды топтың қалыптасу кезеңі болды. Бұл үдеріс мұ‘тазила және олардың алғашқы ізашарлары болған қадарийа және жахмийа бағыттарының қалыптасуына ықпал етті» [5, 21-б.]. Осы Ахл ар-Рай бағыты ислам дініндегі барлық ғылыми ізденістердің басында болғандығы, ислам дінінің алғашқы кезеңіндегі барлық ғылым саласындағы жетістіктердің барлығы дерлік осы Ахл ар-Рай жақтаушылары тарапынан жасалынғандығын тарихи деректер айғақтайды. Алайда, Аббасилер қайсанилер қозғалысы ықпалымен таққа отырған соң, ертеңгі күні бізді де тақтан кетіруі ықтимал деген қауіппен қайсанийа-мубаййидийа қозғалысының басшысы Абу Муслимді өлтірді. Оның жақтастары Түркістан жеріне кетуге мәжбүр болды. Бұл тарих қожа әулеттері қолында сақталған «Насаб-нама»

нұсқаларында баяндалады. Өз шежірелерін Мұхаммед ибн ал-Ханафийадан бастайтын Исхақ баб, ‘Абд ар-Рахим баб, ‘Абд ал-Жалил баб бастаған «ислам ашушылардың» Түркістан жеріне 150/766-67 жылы келуі Түркістан жеріндегі алғашқы түркі-ислам мемлекеттерінің тарих сахнасына шығуына ықпал етті. Біз тарихтан білетін Қарлұқ мемлекеті мен Сырдарияның төменгі ағысындағы Оғыз мемлекеті алғашқы түркі-ислам мемлекеттері болатын [6, 101-б.]. Насаб-нама нұсқаларындағы деректерге қарағанда, Қарлұқ мемлекетінің негізін қалаған - ‘Абд ар-Рахим баб. Қарахандық билеушілер де өздерін ‘Абд ар-Рахим баб ұрпағымыз деп санайды. Ал, Сырдың төменгі ағысында құрылған Оғыз мемлекеті тағына Абд ал-Жалил баб ұрпақтары отырады. Ал, Исхақ баб мемлекет құрған жоқ. Оның иелігіне уақыттық жерлер беріледі. Соған қарағанда, алғашқы Қарлұқ мемлекеті мен Оғыз мемлекетін құрған тұлғалардың ислам дінін қабылдап, өздерін Мұхаммед ибн ал-Ханафийа ұрпағымыз деп санаған көне түркі билеуші әулеттерінен болу ықтималдығы да бар. Олай деп жазуымызға араб деректерінде Исхақ бабтың ғана аты кездесіп, ‘Абд ар-Рахим мен ‘Абд ал-Жалил бабтар туралы деректің кездеспеуі де ықпал етті. Ал, Исхақ баб болса, 743 жылы Хорасанда өлтірілген Йахийа ибн Зайдтың ұлы. Ал, Йахийа ибн Зайд болса, Али ибн Хусайнның ұлы [4, 217-б.] Демек, Исхақ баб тікелей Али ибн Абу Талибтің Фатимадан тараған ұрпағы болып шығады.

Ислам дінінің оппозициялық бағытының 766/67 жылы Түркістан жеріне таралуы түркі халықтарының рухани-мәдени өміріне түбегейлі өзгерістерін әкелді. «Насаб-нама» нұсқаларында ислам аша келушілердің «илм ал-хикма» - даналық ілімін әкелгендігі туралы баяндалады. Даналық ілімінің Түркістан жеріне келуі түркілер арасында ғылым мен білімнің дамуына мүмкіндік берді. Қаншама ғұламалар Отырардан өсіп шықты. Солардың бірі, Абу Насыр әл-Фарабидің басты жаңалығының бірі Алланы танудың рационалдық жолы - «хикма иләһийа» болатын. Ол үшін Абу Насыр әл-Фараби екінші ұстаз деген атақ алды. Біраз уақыт өте келе «Бақыт әкелуші ілім» деген атпен тарала бастады [7, 24-б.]. «ХІ ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұнидың «Құтты Білік» еңбегінде бұл тұжырым толығымен көрініс тапты. Түркістандық ғалымдар мен ақындардың еңбектерінде «инсан ал-камил» мәселесі көтерілді. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Философияның дінге қатысы» атты еңбегінде қайрымды қала басшысының Жаратушы дәрежесіне дейін көтерілу

мәселесін қояды. ... Алла әлемді қалай басқарса (қала басшысы) қайырымды басшы қаланы солай басқарады. Жаратушының әлемді басқару мен қайырымды қала әкімінің қала басқаруы арасында айырмашылық болғанымен, екеуінің арасында үйлесім, ұқсастық бар» [8]. Түркістан жеріне «ислам аша келген» тұлғалар ықпалымен түркілер отанында исламдық ғылымдардың нағыз даму орталығына айналды. Ғылым мен білімнің даму деңгейі Халифат орталығындағы дамудан артық болмаса, кем болған жоқ. Жалпы IX–X ғасырларда Түркістан жерінде ашылған жаңалықтардың бүкіл Ислам әлеміне ықпалы болды. Ахл ар-Рай мектебінің еркін дамуына Түркістан жері мол мүмкіндіктер берді. Тек, X ғасырдың екінші жартысында Қарахандық билеушілердің Ахл ал-Хадис бағытын қабылдағанынша, ой еркіндігіне, ақылға шектеу қойылған жоқ. Ең бастысы түркі халқының діни сенімінің жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етті. Бірақ, түркілердің мемлекетті басқару жүйесіне, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпына оншалықты ықпалы болмағанын, түркілердің өздерінің дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуға мүмкіндік бергенін көреміз. Мысалы, Қарахандық мемлекет құрамында ру-тайпалардың сақталуы түркі мәдениетінің Қарахандық билеушілер таққа келгенше түркі мәдениетінің сақталғанын көрсетеді. Қарахандық билеушілердің Ахл ал-Хадис бағытын қабылдағаннан кейін түркілер толығымен өздерінің дәстүрі мен мәдениетінен ажырады. Түркілерде арабтану, парсылану үдерісі белең алды. Осы үдерісті тоқтатқан, түркі мәдениетінің қайта жандануына, қуатты рухани күшке айналуына ықпал еткен Исхақ бабтың он бірінші ұрпағы Қожа Ахмет Йасауи болатын. Қожа Ахмет Йасауидің сопылық жолдың түркілік бағыты-йасауийа тариқатын қалыптастыруы түркі мәдениеті мен тілін толығымен қайтадан қалпына келтірудің басы болды. Қожа Ахмет Йасауи негізін салған тариқат жолының Йасауиге дейінгі Ахл ал-Хадис жолынан ерекшелігі сол – ислам дінінің бес парызын алып, қоғамдық қатынастарды реттеуді толығымен түріктің көнеден келе жатқан салт-дәстүріне беруі еді. Сенім негіздерін Исламға, шариғат жолының көнеден келе жатқан түркінің салт-дәстүріне беруі түркі халықтарының этникалық ерекшеліктерін толығымен қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Бұл тариқатқа кіріп, мүше болған жандар түркі мәдениетінің басты қорғаушысына айналатын. «Насаб-нама» нұсқаларында Қожа Ахмет Йасауидің көзі тірісінде оның шәкірттерінің қатарында 12 мың сұлтан, 99 мың жай халық болғандығы жазылады. Осындағы 12 мың сұлтан

деп аталып отырған Қожа Ахмет Йасауиге шәкірт болған сол Қарахандық билеушілер әулеті өкілдері мен Оғыздық билеушілер әулеті өкілдері болатын. Олар қазір Исхақ бабтан тараған әулет өкілдері – Аққорғандық қожалар; Абд ар-Рахим бабтан тараған қожа әулеттері – Қарахандық қожалар; Абд ал-Жалил бабтан тараған қожа әулеттері – Хорасан қожалар деп аталады. Осы үш әулет өкілдері Йасауи жолының үш тармағын құрады. Йасауи жолының осы үш тармағы негізінде Жошы ұлысында Йасауи жолы мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерілген кезде қазіргі қазақ халқының негізін құраған жүздік құрылымдар тарих сахнасына шықты. Мемлекеттің құрылымдық жүйесі толығымен йасауи тарихатының құрылымдық жүйесін қайталады.

Ислам дінінің, оның ішінде Йасауи жолының Жошы ұлысында мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерілуі мемлекеттің діни-рухани саясатын түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Ол өз кезегінде мемлекеттің құрылымдық жүйесін өзгеруіне әкелді. Бұрынғы рулық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, олардың орнына жаңа типтегі рулық-тайпалық жүйелер қалыптастырылды. Ол туралы Алтын Орда мемлекетінің құрылымдық жүйесін зерттеген Федоров-Давыдов былай дейді: «Қыпшақ даласындағы көшпенділерге қатысты ескерткіштерді саралай отырып, мынадай екі жақты, қарама-қарсы екі ағымның қатар жүргенін байқадық: бір жағынан ескі рулық, тайпалық қатынастардың бұзылуы, олардың қасақана жойылуы, бұрынғы ру, тайпа басшыларының ықпалын жою, сонымен бірге, моңғолдардың шаруашылықты басқару себебінен болған, әр түрлі ру, тайпалардың араласуы; екінші жағынан, негізінде, моңғол шапқыншылығына дейін ғасырлар бойына қалыптасқан, олардың этникалық бірлігіне негізделген, бұрынғы рулық, тайпалық құрылымдардан да мықты құрылымдар пайда болуы еді. Осы қарама-қарсы екі қозғалыс арасының «синтезі», басқаша айтқанда, Алтын Орда көшпенділерінің даму баспалдағын айқын көрсетіп берді» [9, 62–63-бб]. Бұл жерде зерттеуші Жошы Ұлысында болған күрделі процестерді дөп басып айтып отыр. Бірақ, рулық, тайпалық құрылымдарды қалыптастырудағы қандық принциптің орнына діни-идеологиялық бірлік қойылғаны зерттеуші назарынан тыс қалған. Осы мемлекеттің құрылымдық жүйесінің қайта топтастырылу кезеңінде біз жоғарыда атап өткен Абд ар-Рахим баб, Исхақ баб, Абд ал-Жалил бабтармен шежірелерін байланыстырған қожа әулеттерінің саяси сахнаға шығып, Еуразия түркілері арасында рухани-мәдени

тұтастықты қалыптастырушы қуатты күшке айналғанын көреміз. Бұл мәселелерге тереңінен талдау жасау үшін Еуразия кеңістігінде Шыңғысхан шапқыншылығынан кейін қалыптасқан бүкіл саяси, діни-идеологиялық үдерістерге толығымен талдау жасау қажеттігі туады. Осылардың барлығына талдау жасағанда барып, қазақ халқы құрамындағы қожа әулеттерінің рөліне баға бере аламыз.

Қазақтардың ру-тайпалық құрылымындағы Йасауи жолының рөлі

Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейінгі кезең түркі халықтары тарихындағы аса күрделі кезеңнің бірі болатын. Алғашында Хорезмшах Мұхаммед күйретіп, одан Шыңғыс хан шапқыншылығына ұласуы түркі мемлекеттілігінің толығымен күйреуіне, түркі халықтарының тарихта қалу-қалмау мәселесін қойғаны анық. Осы кезеңде түркі халықтары мен мемлекеттігінің тағдыры түркі халықтарының рухани дүниесінің өзегі болған Йасауи жолының, осы жолды насихаттаушы йасауи шайхтарының тағдырымен тікелей байланысты болды. Өзге діндер, діни ағымдармен болған бәсекеде Йасауи жолы жеңіліс тапқанда, қазір өздерін түркі халықтарымыз деп жүрген көптеген халықтар түркіміз деп айта алмаған болар еді. Жошы Ұлысында қай дін, қай діни ағым мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеріледі деген тайталаста йасауи тариқаты өкілдері тізе қосып белсенді әрекет жасады. Мысалы, Йасауи тариқатының өкілі шайхы Зеңгі Атаның шәкірттері Садыр Ата-Баба Туклас, Саййид Ата, Ұзын Хасан Ата, Бадр Аталардың Өзбек ханға жасқанбай баруының өзі сол кезеңде Йасауи жолының Жошы Ұлысында қуатты күшке айналғанын көрсетеді және олардың барлығы бір Зеңгі Атаның шәкірттері болып көрінгенімен, олардың әрқайсысы йасауи тариқатының әр түрлі тармақтарының өкілдері екенін байқаймыз. Мысалы, Саййид Атаның Қожа Ахмет Йасауидің шәкірті, Отырардың пірі болған Мұхаммед Данышманд Зарнуқи мектебінің түлегі Сүксүк Атаның шәкірті, Атақты «Хадиқат ал-арифин» атты шығарманы жазған Исхақ қожаның әкесі Исма'ил қожаның ұстазы екендігі жазылған [6, 44-б].

Кейбір шежірелерде Мұхаммед Данышманд Зарнуқи Қожа Ахмет Йасауидің немере інісі ретінде көрсетіледі. Соған қарағанда, Саййид Ата Қожа Ахмет Йасауидің өз әулетінен, анығырақ айтқанда, өздерін Исхақ Бабтан тарататын тармақ өкілі. Кейбір деректер Саййид Атаны Мұса Казим ұрпағы еді деп те көрсетеді. Ол Саййид Ата йасауи тариқатының емес, басқа тариқаттың өкілі болуы мүмкін.

Бірақ, Өзбек ханды ислам дініне бет бұрғызуға барған Саййид Ата Исхақ бабтың өзінен тараған әулет өкілі. Ол туралы қазақ арасында бірнеше аңыз бар. Соның бірінде Зеңгі Ата Саййид Атаға, «Сен Қожа Ахмет Йасауидің жайына бар. Сол жердегі шырақшы саған не берсе, соны Бәйдібекке апарып бер, – дейді. Қожа Ахмет Йасауи басындағы шырақшы біреудің нәзірге берген Мейірбике атты қызын Бәйдібекке апарып береді. Сол Мейірбике–Домалақ Анадан Ұлы Жүз ішіндегі Албан, Суан, Дулат тайпалары тарайды [10, 53–54-бб.]. Ал кейбір аңыздарда Домалақ Ана Қожа Ахмет Йасауидің өз қызы Гауһар Ананың ұрпақтарынан екендігі, аты Нұрила екендігі айтылады.

Ал, Қазанғап Байболұлының «Төле бидің тарихы» дастанында Саййид Атаны Ұлы жүз руларының пірі етіп көрсеткен [10, 61-б.]. Егер де осы аңыздық деректерді қожалар әулетінің шежіресі «Насаб-нама» нұсқаларындағы деректермен салыстырып көретін болсақ, онда аңыздарда айтылған деректер негізінде тарихи шындық жатқанын көруге болады. Мысалы, өздерін Исхақ Бабтан тарататын Аққорғандық қожалар қолында сақталған «Насаб-намада» бұл қожа әулеттерінің бір өкілі Кедей қожаның Қоңырат, Қарақалпақ, Алшын, Қыпшақ, Кенегес, Келте-Байтал, Мангирт, Қырық, жүз ру-тайпаларының пірі болғандығы жазылады [11]. Осы аттары аталған тайпалар ішінде Алшын, Қыпшақ тайпалары болмаса, қалған тайпалардың Есім хан дәуіріне дейін Ұлы жүз құрамында болғандығын көне шежірелер дәлелдейді [12]. Осы «Насаб-нама» шежіресінің иесі Батырханов ақсақал өз ата-бабаларының жылына екі рет шығып Түлкібас, Тараз, Меркі маңындағы қазақтар арасына барып ту көтеріп, мұрт (мурид) аулағанын айтқан болатын [13]. Соған қарағанда, йасауи тарихатының бір тармағы Аққорғандық қожалар Ұлы жүз руларының пірі болған деп айтуға негіз бар. Демек, Саййид Атаны өз шежірелерін Исхақ Бабтан тарататын қожалар әулетінен шыққан деп есептеуге болады. Ал, Исхақ Бабтың арғы тегі Али ибн Абу Талибтың ұлы Хусейннен тарайтынын ескерсек [6, 129–131-бб], онда Саййид Атаның Пайғамбар әулетінен екендігі шын болып шығады. Демек, онда өз шежірелерін Исхақ бабтан бастайтын қожа әулеттерінің ұлы жүз ру-тайпаларына пір болып, сол жүздің рухани мәдени болмысын қалыптастырған әулет болғандықтан, біз оларды ұлы жүздің құрамдас бөлігі ретінде ғана қарастыра аламыз [6, 129–131-бб]. Алайда, өз шежірелерін Исхақ бабпен байланыстыратын кейбір қожа әулеттерінің орта жүз ру-тайпаларына пір болғандығын көруімізге болады. Бұл

Еуразия кеңістігінде XV ғасырда болған саяси-рухани үдерістермен байланысты болғандығына мақаланың соңына қарай тоқталатын боламыз.

Өзбек ханды ислам дініне кіргізбек болып барған төрт Йасауи шайхының бірі – Садр Ата. Садр Ата түрік ғалымы Фуад Көпрүлүнің жазуына қарағанда, Зеңгі Атаның өз шәкірті. Бірақ, ол Садр Атаны 1258/1283 жылдары қайтыс болған дейді [14, 92-б]. Алайда, Ф.Көпрүлү айтқан Садр Ата мен «Шыңғыс-нама» және өзге жазба деректерде айтылған Садр Ата бір болуы да, бір болмауы да мүмкін. Егер де барлық деректердегі Садр Ата бір болса, онда Ф.Көпрүлү қателескен болып шығады. Ф.Көпрүлү еңбегінің негізгі дерек көзінің бірі болған Хусайн Кашифидің «Рашахат айн ал-Хайат» кітабында да Зеңгі Атаның жоғарыда аттары аталған төрт шәкірті тізбектеп айтып шығады [15]. Ал, Нұр ад-дин ибн Убайдаллах ас-Саддиқ ал-Хорезмидің шығармасында Садр Атаның үстінде түгі көп болғандықтан оны халықтың Баба Туклас деп атағандығы жазылған. Сондай-ақ, осы қолжазбада халық Садр Атаны Хорезм мен Мауараннахрда Садр ад-дин Ахмед атайтыны, өзі Мұхаммед ибн ал-Ханафийа әулетінен екендігі, бірақ Кубань мен Еділ бойындағы халық арасында оның Әбу Бәкір Сыддық әулетінен деген пікір қалыптасқандығы, екеуі де дұрыс болу ықтималдығы айтылған [16, 567–573-бб].

Орыстар арасына сіңіп кеткен Юсуповтар әулетінің «Поколенный роспись» атты шежіресінде Әбу Бәкір Сыддық ұрпағының бірі келіп, Құмкент шаһарын алғанын, оның ұрпағы Едігенің Жәнібек ханның жұртын билегенін жазады. Құдыретті түрік билеушісінің Едігенің ұрпағы Жүсіп мырзаны «сұлтандардың сұлтаны» деп атағаны да тарихтан белгілі [17, 94–97-бб]. Осы деректерді негізге алған американдық ғалым Девин ДеВис Садр ад-дин шайх Баба Тукласты Абу Бакр Сыддық әулетінен деген тұжырымға тоқтайды [16]. Осы Девин ДеВис пікірін негізге алған Ә.Муминов та Садр ад-дин шайх Баба Тукласты Абу Бакр Сыддық әулетінің өкілі ретінде қарастырады [2, 41-б.]. Алайда, бұл пікірдің жаңсақ екендігін, тарихи шындық басқаша екендігін айтпай кетпеу мүмкін емес. Бұл пікірдің жаңсақ екендігін дәлелдейтін мынадай бірнеше деректер бар. Біріншіден, өз шежірелерін Абу Бакр Сыддықпен байланыстыратын қожалар әулеті йасауийа тариқаты өкілдерімен бірге бола алмайды. Өйткені, Ахл ал-Хадис бағыты өкілінің Ахл ар-Рай бағытының

тариқаты болып табылатын Йасауи жолы өкілдерімен бірге Өзбек ханға барып, оны ислам дініне шақыруы мүмкін емес. Екіншіден, Садр ад-дин шайх Баба Туклас өз дінінің дұрыстығын дәлелдеу үшін жанып тұрған тандырға түсіп, «арра» зікірін салады. Бұл да йасауи жолының ерекшелігі. Өз шежірелерін Абу Бакр Сыддықпен байланыстыратын тариқаттарда салынатын зікір түрі хафи болып табылады. Үшіншіден, Садр ад-дин шайх Баба Тукластың шығу тегі жағынан басқа әулет өкілі екендігін көрсететін басқа да «Насаб-намалар» бар. Солардың бірінде Баба Туклас Исхақ Баб әулетінен тарайтын Исма‘ил шайхтың ұлы есебінде көрсетілген және оның Құмкенттегі Алшын, Қырық, Жүз, Келтебайтал, Қыпшак, Кенегес, Қоңырат, Қарақалпақ тайпаларының пірі болғандығы жазылған [11]. Алайда, шежіре деректерінің дұрыс еместігін атап көрсетуіміз керек.

Ал, «Насаб-наманың» Қарахан қожалар нұсқасында Қарахандықтар мемлекетінің негізін салған Сатук Бұғра хан Абд ар-Рахим бабтан бастап Отырардың соңғы ханы Білге хан ибн Хасан ибн Абд ал-Халыққа дейінгі жазылған шежіре бар. Ол шежіреде былай жазылады: «Абд ал-Халық ханның төрт ұлы бар еді. Үлкен ұлының аты – Абд ар-Рахман, және бірінің аты Йағалақ Арыслан еді, және бірінің аты Хасан хан және бірінің аты Мұхаммад шайх. ... Хасан ханға патшалық тиді. ... Тарихқа 640 жыл болғанда 60 жасында дүниеден озды. Зиараты аталарының аяғында еді. Хасан ханның үлкен ұлының аты Білге хан Отырарда хан еді. Үргеніш сұлтаны Мұхаммед сұлтан келіп, Білге ханды тұтып, Ниса-и еліне әкетіп, сол жерде өлтірді. Қайыр ханды хан қойды. Қайыр ханның нәсілі қаңлы еді [18]. Қарахандықтар шежіресінің ПТКЛА-да жарияланған нұсқасында Әмір Темірдің Қарасман қаласындағы Сатук Бұғра хан – Абд ар-Рахим баб пен Садр ад-дин шайхтың қабірлеріне зиярат жасағандығы айтылады [19, 89-б].

Енді осы айтылған деректерді саралап қарайтын болсақ, онда соңғы «Насаб-нама» нұсқаларында жазылған деректердің тарихи шындыққа жақын екендігін байқаймыз. Өйткені, біріншіден, Абу Бәкір Сыддық ұрпақтарының түркі жеріне қадам басқаны туралы нақты тарихи дерек жоқ; екіншіден, өз шежірелерін Әбу Бәкір Сыддықпен байланыстыру XV ғасырда нақшбандийа тариқатының түркілер арасына тарала бастауымен, рухани саламен байланысты кейбір әлеуметтік топтар арасында пайда болған үрдіс екендігін ұмытпауымыз керек; жеке билікке ұмтылған кейбір Едіге

ұрпақтарының Йасауи жолынан бас тартып, XV ғасыр соңы мен XVI ғасыр басында нақшбандийа ағымына мойынұсынғандығы байқалады. Егерде біз орыстар арасына сіңген Юсуповтар әулетінің Ноғай ордасы билеушілері ұрпақтары екенін ескерсек, онда Садр Атаны Әбу Бәкір Сыддық ұрпағы етіп көрсету қайдан шыққанын түсіну қиын емес; үшіншіден, Нұр ад-Дин ибн Убайдаллах ас-Сиддиқ ал-Хорезмидің шығармасында Хорезм мен Мауараннахрда Садр Атаның шыққан тегі Мұхаммад ибн ал-Ханафийа әулетінен деген сөз бар деп айтқанын ескерсек, онда Садр Атаның Қарахандықтар билеуші әулет өкілдерінен екендігін меңзегенін байқаймыз. Өйткені, Қарахандық билеушілер өз шежірелерін Али ибн Абу Талибтің Хаула атты әйелінен туылған ұлы Мұхаммед ибн ал-Ханфийадан тарататынын ескерсек, онда Садр Ата мен Отырардың соңғы ханы Білге ханның төртінші ұрпағы Садр ад-Дин шайх болып шығады. Ал, түркі тарихының белгілі зерттеушісі Зәки Уалиди Тоған өзінің «Йасауилікке байланысты кейбір жаңа мағлұматтар» атты еңбегінде Қарахандық хандар әулеті өкілдерінің саяси биліктен айрылғаннан кейін, олардың көпшілігі йасауийа шайхтарына айналғанын жазады [16, 523–529-бб]. Йасауийа тариқатының бір тармағы өкілдері өздерін Қарахан қожалар деп атайтынын, өз шежірелерін Мұхаммед ибн ал-Ханафийа мен Қарахандықтар мемлекетінің негізін салған Сатуқ Бұғра хан Абд ар-Рахимнен бастайтынын ескерсек, онда Садр Ата-баба Туклас-Садр ад-Дин шайх-Баба түкті Шашты Әзиз әулие Қарахандық билеушілер әулетінен шыққан деп айтуға толық негіз бар. Ал, бұл кісінің қазақтың Орта жүзінің пірі болғандығы қазақтың жыр-дастандарынан, аңыз әңгімелерінен белгілі. «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырларындағы Баба Түкті Шашты Әзиз әулие осы Садр Ата. Демек, Орта жүзге пір болған Садр Ата йасауийа тариқатының Қарахан қожалар тармағының өкілі болып шығады. Орта жүзге пір болған тек қарахандық билеушілер әулеті өкілдері емес, солармен бірге, Еділ бойындағы бұлғарлардың да билеушілері ұрпақтарының рухани жетекшілерге айналғанын тарихи шежірелік деректер айғақтайды. Мысалы, Еділ бойындағы мұсылмандардың пірі болған қазақтың арғын тайпасының арғы атасы саналатын Қарақожа Шыңғыс хан шапқыншылығына дейінгі Бұлғар патшалығы билеушісінің ұрпағы екендігі айтылады [20, 19-б.]. Мұның өзі Шыңғыс ханға дейінгі түркі мемлекеттері билеушілерінің ұрпақтары саяси биліктен ажыраған соң барлығы дерлік рухани билік саласына көшкендігін көрсетеді.

Өзбек ханды ислам дініне кіргізуге барған төрт кісінің соңғы екеуі Ұзын Хасан Ата мен Бадр ад-дин Ата. Алтын Орда дәуірінде Бадр ад-дин Мұхаммед деген кісінің мемлекеттің бас қазысы болғандығын ескерсек онда, кіші жүзге пір болған Ұзын Хасан Ата болды деп айтуымызға негіз бар. Хорасан қожалар өз шежірелерін VIII ғ. екінші жартысында Сырдың төменгі ағысында тарих сахынасына шыққан Оғыз мемлекетінің негізін қалаған Абд-ал-Жалил Баб-Хорасан Атадан тарататынын ескерсек, Ұзын Атаның Оғыздық билеушілер әулетінің өкілі деп тануымызға тура келеді. Өйткені йасауийа тариқатының үш тармағын құрайтын үш қожалар әулеті де осы Мұхаммед ибн ал-Ханафийа әулетінен екендігін біз жоғарыда атап өттік. Бұл қожалар әулеті йасауийа тариқатының Жошы ұлысындағы, кейіннен қазақ даласындағы бүкіл рухани, мәдени процестерге жауапты өкілдері болды.

Демек, мұның өзі Шыңғыс хан ұрпақтары саяси билікті қолдарына алғаннан кейін, көне түркі билеуші әулет өкілдерінің толығымен рухани билікке көшкендігін білдіреді. Қожа Ахмет Йасауи туралы аңыздар ішінде «12000 ханзаданың Қожа Ахмет Йасауиге келіп шәкірт болғандығы» туралы аңызда айтылған дерек пен йасауийа тариқаты тармақтарының шығуы арасында тікелей байланыс барлығын көрсетеді.

Жалпы түркілік билеуші әулет өкілдерінің қолдарынан саяси билік кеткеннен кейін толығымен рухани салаға ауысуы, оның ішінде бәрі бірдей түркі халықтарының рухани дүниесінің өзегін құрайтын йасауийа тариқатын таңдап алуы және бәрінің тізе қосып қимылдауы халықтың болашағын арыдан ойлаған көрегендік десе болады. Олар сол әрекетімен халықтың рухани, мәдени бірлігін қалыптастыра білді, халыққа өздерінің рухани жетекші екендігін мойындатты. Халық мойындаса ханның да халықтан асып кете алмайтынын түсінді. Осы жерде мына мәселеге көңіл аудару керек. Бұрын ешқашан қағаз бетіне түспеген, бірақ бұзуға болмайтын Өзбек хан мен йасауийа тариқаты басшылары арасында, жоғарыда айтылған хан билігінің киелілігі туралы қалыптастырылған пікірден тыс, анттасу рәсімі болғанға ұқсайды. Оны одан кейінгі ғасырлардағы Алтын Орда мен одан бөлініп шыққан мемлекеттер тәжірибесінен көре аламыз. Мысалы, Едіге би Алтын Орда мемлекетіндегі қаншама билікті қолына шоғырландырса да, ешқашан хан тағына таласып көрмеді. Қаншама жерді басып алып, қуатты империя құрған Әмір Темір де өзін хан деп жарияламапты. Тек,

кейіннен Едіге ұрпақтары, Темір ұрпақтары өзге діни идеологиялық ағымды қабылдаған соң ғана, өздерін мемлекет билеушісі ретінде жариялады. Ал, Йасауий жолын берік ұстаған қазақ халқынан ешкім Қазақ хандығы толық ыдырағанша Шыңғыс хан ұрпағымен таққа таласып көрген жоқ. Мұның өзі Өзбек хан мен Йасауийа шайхтары жасаған реформаның рухани негізінің мықты болғандығын, антқа берік Едіге сияқты тұлғалардың жеке басының қамы емес, елдің, жердің бірлігін жоғары қойғандығын көрсетеді.

Біз жоғарыда Өзбек ханды ислам дініне кіргізбек болып келген төрт әулиенің кімдер екендігін, шыққан тегіне қысқаша талдау жасап, олардың йасауийа тариқатының үш тармағының өкілдері екендігіне көзімізді жеткіздік. Өзбек ханның Жошы ұлысының құрылымдық жүйесін өзгертуге осы төрт әулие мен йасауийа тариқатының үш тармағының ықпалы болды деп айтуға толық негіз бар. Өйткені, Өзбек хан жүргізген реформада мемлекетті басқару жүйесінің негізгі тетіктері беклербегі мен төрт қарашы бидің қолына берілуі көп нәрсені аңғартады [9].

Бұл аттары аталған әулиелер сол замандағы йасауийа тариқатының ең жоғарғы дәрежедегі өкілдері еді. Олар өз дәрежелері бойынша өзге әріптестерінен жоғары тұрды, тариқаттың қоғамда атқарар іс-әрекетінің бағыт-бағдары мен алар орнын айқындады. Мақсат – Жошы Ұлысындағы түркі халықтарының рухани бірлігін қамтамасыз ету, олардың арман-мұратын бір арнаға тоғыстыру, бүкіл халықты бір жаратушыға қызмет етуге тәрбиелеу, Құранда айтылған (Құран, 3:110) ең әділетті қоғамды құру болды. Сол үшін олар аянбай еңбек етті. Халықты рухани жағынан жетілдіретін, рухани жетекшілер дайындайтын ірі орталықтар қалыптастырды. Ең бастысы бұл іс-әрекеттің барлығы бір арнамен, бір бағытта Қожа Ахмет Йасауи салған жолмен ғана жүргізілді және осы іс-әрекеттің барлығы бір жерге шоғырландырылып, сол жерде Жошы Ұлысында болуы тиіс өзгерістерге дайындық жұмыстары жүргізілді. Ол Маңғыстау жері еді. Бір жағынан Алтын Орда мемлекетінің орталығына жақын, екінші жағынан сырт көзден таса, өзге халықтардың ықпалы болу мүмкіндігі жоқ, шаруа баққан түркілерден өзге тұмсығын тыға алмайтын тыныш өлке арнайы таңдап алынғанға ұқсайды. Осындай мақсатпен болмаса, бір жерге соншама көп әулиелердің шоғырлануын басқаша түсіндіре алмаймыз. Енді сол әулиелі жерлер мен әулиелерге қатысты аңыздарға тоқталып, оларды тарихи деректермен байланыстырып көрелік.

Алтын Орда мемлекеті дәуірінде Маңғыстау жері арқылы Азия мен Еуропаны байланыстырып жатқан керуен жолы өтті. Ол жол Еділ мен Сарайшыққа, Сарайшықтан Хорезмге, одан Отрарға, Отырардан Алмалыққа баратын және Алтын Орданы Қытаймен, Моңғолиямен байланыстыратын. Осы керуен жолы бойындағы керуен-сарайлардың салынуын зерттеушілер Өзбек хан дәуірімен байланыстырады [21, 34-б]. Ал, әулиелі жерлердің көпшілігі осы керуен жолының бойына орналасқан және ол әулиелі жерлердің барлығы дерлік Қожа Ахмет Йасауи атымен байланысты. Осы әулиелі жерлердің берісі Маңғыстау, арысы бүкіл Жошы ұлысына тараған әулиелерді дайындаған орталықтар болуында еді. Осы жерлерде Йасауи жолын оқыту және оны мемлекеттік дәрежеге көтеру мәселелері шешілді. Жошы ұлысында болашақта жүргізілетін бүкіл мемлекеттік құрылымдық өзгерістерді жасаудың негіздері мен «әділетті қоғам» орнатудың алғы шарттары жасалды. Өзбек хан жүргізген реформадан кейін мемлекетті басқару жүйесіндегі негізгі тетіктің иесі болған, қоғамдағы рухани билік пен құқықтық билікті қолына ұстаған билер институтының өкілдері осы әулиелер қатарынан шықты.

Билер институты және билердің қоғамдағы рөлі мен атқарған қызметі

Билер институтының қашан, қай кезеңде пайда болғаны туралы нақты дерек жоқ. Қазіргі тарихшылар мен қазақ даласындағы құқықтық реформалар тарихымен айналысушы ғалымдар арасында кешегі күнге дейін жалғасып келген билер институты толығымен Тәуке хан тұсында ғана қалыптасты деген пікірді айтады. Мысалы, «Жеті жарғы» бойынша алғаш зерттеу жүргізген ғалым Н.Өсеров, Билер кеңесінің аңыздық кейіпкер Майқы би заманында болғанын (түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би), бірақ Тәуке ханға дейін сирек шақырылғанын, Тәуке хан ғана Билер Кеңесін тұрақты мемлекетті басқару тетігіне айналдырғанын жазады [22, 16-б]. Ал билер институты тарихын арнайы зерттеген А.Оразбаева да билер институты өзінің классикалық үлгісіне XVIII ғ. жетті, бірақ оған дейін өзінің бірнеше даму сатысынан өтті деген пікірін алға тартады [23, 71-б]. Рас, бізге жеткен тарихи деректерге қарағанда, билер институтының XVIII ғ. басында мемлекетті басқарудың пәрменді құралына айналғанын көреміз. Бірақ одан бұрынғы кезеңдердегі билер институтының XVIII ғасырдағы билер институтынан пәрменді болғанын жоққа шығара аламыз ба? Жоқ. Сондықтан билер

институтының арғы бергі тарихына толық талдау жасап барып кесімді пікір айтқан дұрыс сияқты.

Билер институтының көне түркілік дәуірден келе жатқан мемлекетті басқару жүйесіндегі басты тетіктің бірі болғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Ол дәуірлерде «би» атауы кездеспегенімен «бидің» қызметін атқарған басқа тұлғалар болды. Мысалы, батыс түркілеріндегі бес тайпа бірлестігінің басшылары «чор» деп аталады. Ал, Талас жазуында Қара-Чор атты кісінің аты кездеседі. Ол хан әулетінен шыққан ханзадалардың (оғыз-оғлан) рухани тәрбиесімен айналысатын түркі-манихей мектебінің өкілі еді. Сонымен бірге «чорлар» түркі мемлекеттік жүйесінде жоғарғы лауазым иесі ретінде танылған [24, 33–34-бб.]. Ал, қазақ шежірелерінде «чор» сөзінің «шора» болып өзгерген формасын көреміз. Мысалы, Өзбек ханның үш ұлы болды Байшора, Жаншора, Қарашора (Бекшора) [25, 21–23-бб.]. Егерде көне түркі кезеңінде «чор» деп ру, тайпа басшыларын атаған болса, ортағасырларда «шоралар» қазақ жүздерінің арғы атасы ретінде көрініс тапқан. Басқаша айтқанда, «чор» мен «шора» сөзінің бір мағынаға ие екендігін көреміз. «Бидің» көне түркілерде кездесетін екінші бір формасы «бек» түрінде кездеседі. Бек – билеуші деген мағынаны білдіреді. Бек халықты тікелей басқарушы ру, тайпаның басшысы, Қағанға тікелей бағынатын мемлекетті басқару жүйесінің өкілі [24, 36-б.]. XIX ғ. Қазақ жеріне келген орыс зерттеушілері де қазақтың ру-тайпаларын басқаратын билер екендігін атап көрсетеді [26, 173-б.]. Демек, «би», «чора, бек негізінде рулар мен тайпалардың билеушісі деген мағынаны білдіргенін; екіншіден «чорлардың» рухани тәрбиеші қызметінде болғанын; үшіншіден, соғыс жағдайында ру, тайпа басшыларының әскердің ту ұстаушысы болғанын көрдік. Демек, билер көне дәуірден бастап-ақ түркі қоғамының ең жауапты қызметтерін атқарыпты. Белгілі бір кезеңдерде, атап айтқанда түркі халықтары ислам дінін қабылдағаннан кейін рулық, тайпалық жүйелердің ыдырап, билер институтының өз қызметін толық тоқтатқанын, сонымен бірге көне түркілік билеуші әулеттерінің де мемлекетті басқарудан шеттетілгенін көреміз. Мысалы, Қарахандық мемлекеттердің құлауы мен Қарахандық билеушілердің биліктен кетуінің астарында көне түркілік мемлекетті басқару жүйесінің бұзылуы мен рулық, тайпалық құрылымдардың ыдырауы болғанды. Жошы ұлысында Өзбек хан мен Йасауи жолының әулиелері жүргізген реформаның негізгі мақсаты – көне түркілік мемлекетті басқару

жүйесін қайтадан қалпына келтіру, билік жүйесін жаңа сатыға көтеру, сөйтіп Жошы Ұлысында «ең әділетті қоғамды» орнату еді.

Алтын Орда мемлекетінде жүргізілген бұл реформа, тек билер институтын емес, сонымен бірге, рулық, тайпалық құрылымдарды толығымен қайтадан қалпына келтірді. Бірақ, бұл рулық, тайпалық жүйелер бұрынғыдай қандық принципке емес, идеологиялық бірлікке негізделді. Билер институтын қайта қалпына келтіру мен рулық, тайпалық жүйелерді қайта құру процестері қатар жүрді. Өйткені, бұл екі құрылымның бір-бірінсіз өмір сүруі мүмкін емес еді. Енді осы процестерге кезегімен талдау жасап көрелік.

Өзбек хан мен Йасауи жолы әулиелерінің жүргізген осы реформасы қазақ шежіресінде толық көрініс тапқан деп айтуға болады. 3. Сәдібековтың «Қазақ шежіресі» атты кітабында қазақ ру-тайпалары шежірелерінің бірнеше түрі беріледі. Мысалы:

1-шежіре. Адам Атаның тоғызыншы буыны – Нух пайғамбар. Оның отыз алтыншы буыны Өзбек хан, одан Байшора, Жаншора, Қарашора деген үш ұл туады. Осы үш ұлдан қазақтың үш жүзі тарайды.

2-шежіре. Нух пайғамбардың баласы Яфестен – Тұран, одан – Түрік, одан-Сақ, оның шөбересі Әннес сахаба, оның оныншы буыны Оғыз хан, одан Сейілхан, Жайылхан. Жайылханнан Өзбек хан. Одан Қазақ, Созақ, Ұзақ. Қазақтан Ақарыс (Ұлы жүз), Жанарыс (Орта жүз), Бекарыс (Кіші жүз) туып, қазақ рулары осы үшеуінен тарайды.

3-шежіре. (Рауан шежіресі). Нух пайғамбардың 14 ұрпағы Қазақ. Қазақтан-Жұман, Жұманнан Әбілхайр, одан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс [25, 21–23-бб].

Осы үш шежіренің екеуінде Қазақ шежіресінің Өзбек ханнан бастау алатынын көруге болады. Бірақ, бұл бүкіл қазақ сол Өзбек ханнан тарайды дегенді білдірмейді. Керісінше, Өзбек хан тұсында жүргізілген реформа нәтижесінде қазіргі қазақ халқы құрамындағы рулық, тайпалық жүйелердің қайта топтастырылғанын көрсетеді. Ал, қазақ шежірелерін ары қарай талдар болсақ, онда Г. Федоров-Давыдов айтқан ескі рулық-тайпалық жүйелердің ыдыратылып, орнына жаңа рулық, тайпалық жүйелердің қайта құрылғанын көруге болады. Мысалы, Керей, Орта жүздің белді тайпасының бірі; Қара Керей Найман тайпасының құрамындағы бір белді ру; Керейт Кіші жүз құрамындағы Жетіру бірлестігі құрамындағы белді ру. Сондай-ақ, Табын құрамындағы Жаманкерей руын да осы керейлерге жатқызуға

болады. Қаракесек - Арғын тайпасы құрамындағы белді ру. Сондай-ақ, Қаракесек Кіші жүздің Әлімұлы тайпалар бірлестігі құрамындағы белді рудың аты. Сонымен бірге осы Әлімұлы құрамындағы рулар ішінен Ұлы жүз Дулат ішіндегі Жаныс, Сиқым аттарын да кездестіреміз. Ал, Сиық атауы үш жүз құрамындағы рулар қатарында түгел кездеседі. Ұлы жүз құрамындағы Ойсылдан тарайтын рулар ішінен Ақсиық, Қожасиық аттарын кездестіреміз. Ал, Найман тайпасы құрамында Байсиық руы бар. Ал, Кіші жүз Байұлы құрамында Сары сиық руы бар. Тіней руын Найман тайпасының құрамынан, Қоңырат тайпасының құрамынан, Кіші жүзде Адай тайпасының құрамынан көруге болады [27].

Қазақ шежірелеріндегі бұл деректер Өзбек хан жүргізген қайта құрулардың нақты дәлелі деуге болады. Бұрынғы рулық тайпалық жүйелердің ыдыратылуы, жаңа тайпалық одақтардың құрылуы қазақ шежірелерінде толық көрініс тапқан. Рулардың қалыптасуындағы бұрынғы қандық принцип жеті ата көлемінде қалдырылғанын көреміз. Оған қазақ халқының жеті атаға дейін қыз алыспау салты дәлел болады.

Өзбек хан бұрынғы қандық принципке негізделген рулық, тайпалық жүйені ыдыратудағы мақсаты өзі жүргізген реформаға қарсы келуі ықтимал, сепаратистік қозғалыстың жолын кесу болса керек. Ондай қозғалыстың болғанын, Өзбек ханның өзінің саяси және діни қарсыластарына қарсы жазалау шараларын жүргізгенін араб тарихшысы Ал-Нувейри жазбаларында былай деп жазады: «Ол бірнеше әмір мен билік басындағы басқа да кісілерді өлтірді. Көптеген ұйғырды өлтірді. Себебі ұйғырлар арасында ламалар мен сиқыршылар көп еді. Сосын исламды мемлекеттік дін деп жариялады» [28, 74-б]. Жошы Ұлысында Өзбекке дейін қалыптасқан билік жүйесінде Өзбек хан жүргізген реформаға қарсы бойкөрсетулер болмауы және ол бойкөрсетулерде рулық, тайпалық құрылымдардың бұл саясаттан тыс қалуы мүмкін емес еді. Сондықтан, бұрынғы рулық, тайпалық жүйе басшыларының биліктен шеттетіліп, олардың орнына Өзбек хан реформасын толық қолдайтын, йасауиға тариқаты өкілдерінің басшылыққа қойылуы заңды құбылыс болатын.

Жалпы қазіргі ру, тайпалардың құрылу негізінде қандық принцип жатпағанын қазақ арасына тараған «Еншісі бөлінбеген қазақ», «Қойныңдағы әйелінді сұраса келсең қарын бөле шығады» деген аталы сөздерден де көруге болады. Бұл жерде мына мәселені

ескертіп өтуіміз керек. Қазіргі қазақ халқы құрамындағы ру, тайпалар сол XIV ғ. қалыптасқан күйде қалып қойды дегенді білдірмейді. Одан кейінгі кезеңдерде болған саяси, рухани процестер Жошы Ұлысы құрамындағы түркі халықтарының рулық, тайпалық жүйесіне өзгерістер енгізгені анық. Мысалы, жоғарыда келтірілген шежіренің үш нұсқасы үш тарихи, рухани процестің куәсі. Алғашқы Өзбек ханнан Байшора, Жаншора, Қарашораларды таратып, одан қазақтың үш жүзін шығарған шежіре - Өзбек хан жүргізген реформаның шежірелік көрінісі. Екінші шежіре, Өз-Жәнібек ханнан кейінгі түркі тайпалары арасындағы алауыздық басталып, түркі тайпаларының Жайылхан-Сейілхан болып, екіге бөлініп жатқан кезеңде жазылған шежіресі. Ал үшінші шежіре, Әбілхайр хан таққа отырғаннан кейінгі түркі тайпаларының қайта топтасуын көрсететін шежіре. Қазақ шежіресі одан кейінгі кезеңдерде де өзгерістерге түсті. Олар туралы әрқайсысына өз кезегінде таратып айтатын боламыз.

Өзбек ханның көнеден келе жатқан рулық, тайпалық жүйенің құрылуындағы қандық принциптен бас тартып, рулық, тайпалық жүйені құруда діни-идеологиялық бірлікке бет бұруындағы басты мақсат, Дунай мен Ертіс арасын алып жатқан алып империяның құрамындағы халықтардың рухани, мәдени бірлігін қалыптастыру, сол арқылы мемлекеттің тұтастығын сақтау болатын. Өзбек ханға дейін Жошы Ұлысындағы мемлекетті басқару жүйесі ол бірлікті қамтамасыз ете алмайтын еді. Әр түрлі діни, мәдени ерекшелігі бар халықтар мен оларды басқарып, өз аймағының толық қожасы болып отырған Жошы ұрпақтарының ерте ме, кеш пе, бүлік шығаруы анық еді. Мемлекеттің негізгі тірегі болған түркілердің рулық, тайпалық жүйесін қайта құрудағы, олардың барлығын Йасауи жолына бұрудағы мақсат - түркі халқының өзге халықтардың діни, мәдени ықпалына түспеуін, рухани дербестігі мен тұтастығын сақтау болатын. Өйткені, түркі халықтарының рухани, мәдени тұтастығы Алтын Орда мемлекеті беріктігінің басты кепілі, тірегі еді. Өзбек ханның осы реформасының түркі халықтарының тарихында шешуші рөл атқарғандығын татар ғалымы И.Л. Измаилов былай тұжырымдайды: «Жошы ұлысында осы кезең татар халқының тарихындағы ең күрделі, шешуші кезең болды. Осы кезеңде татар халқының тарихи қалыптасу парадигмасы айқындалып, мәдени құндылықтар ортақтығы таңбаланды, әрі олар ортағасырлық татар халқының этносаяси сәйкестігінің негізі болды. Сонымен бірге, осы кезеңде Жошы Ұлысының мемлекеттік және

элеуметтік құрылымдық жүйесі мен татар элеуметінің мәдени және идеологиялық негіздері қалыптасты» [29, 244–262-бб].

Алтын Ордадағы осы процесті Қазақстандық зерттеуші В.И. Юдин де деп басып тапты және сол процесте жаңа мемлекеттік идеологияның пәрменді рөл атқарғанына тоқталып, ол туралы өз ойын былай деп тұжырымдайды: «Тюрко-монгольские народы поставили в центр своих представлений о происхождении мира действительную и мнимую генеологическую историю рода Чингисхана. Центральной фигурой был сам создатель монгольской империи. Этот Новый генеологический комплекс, изложенный в терминах родоплеменного осмысления возникновения и сложения структуры человечества, стал базой формирования воззрения происхождения всего человечества и вселенной. Он был дополнен традиционными элементами тюрко-монгольского шаманизма, которые стали как бы верхним этажом и пристройками здания новой веры. Тем самым был создан космогонический миф, т. е. сформировались иллюзорные мировоззрения и идеология [30, 17–18-бб]. Бұл жерде ғалым жалпы сол кезеңде Жошы ұлысындағы идеологиялық ізденістерді дұрыс түсінгенімен, оның негізгі бағыттарын дұрыс анықтай алмаған. Рас, Өзбек хан тұсында түркі халықтарының жаңа рулық, тайпалық жүйесі мен сол негізде құрылған шежіресі қалыптасты. Ол шежіре негізгі идеологиялық бағытты анықтаған жоқ. Бірақ діни-идеологиялық парадигманың белгілі бір бөлшегін құрады. Және онда шамандық элементтермен емес, ислам дінімен бірге түркілік салт-дәстүр мен мемлекетті басқарудың көне түркілік жүйесі тұтастыра өрілді. Оны қазақ шежірелеріндегі исламдық элементтердің пайда болуынан-ақ көруге болады. Бұл саясаттың түпкі мақсаты мемлекеттің тұтастығы мен бірлігін қамтамасыз етумен қоса Өзбек хан ұрпағының өзге Шыңғыс хан ұрпақтарына қарағанда, таққа лайық екендігін дәлелдеу де болып табылады. Ал Шыңғыс хан болса, Алтын Орданың дәстүрлі тарихында әулие емес, мемлекет пен заңды жасаушы, өз билігін өзгелерге уақытша кезекті билеушіге берген мәңгілік тұлға (билеуші).

Осы идеологиялық парадигма шеңберінде Жошы ұлысының дербестігі мен татарлардың, түркілердің этносаяси бірлігі, тақтан үміткердің таққа лайықтылығын анықтайтын талаптар мен биліктің дәстүрлілігі (перемственность) және элеуметтік сатылардың сақталуы қарастырылды [29, 249-б].

Мемлекетті басқару жүйесінде жүргізілген бұл реформа елді исламдандырумен, ел бірлігін қамтамасыз етуде рухани бірліктің жетекші орынға шығуымен ерекшеленді. Елді исламдандыру процесі сол кезеңдегі Йасауиға тариқаты өкілдерінің, әулиелердің осы процеске тікелей әрі белсенді аралсуы арқылы жүзеге асты. Алтын Орда мемлекетіндегі бүкіл саяси, идеологиялық, құрылымдық жүйедегі өзгерістерді жасаушы да, оны іске асырушы да осы тұлғалар болды. Оған мысал ретінде қазақ және тағы басқа түркі халықтары арасына тараған киелі аңыздарды келтіре аламыз.

Осының алдында өзіміз сөз еткен шежірелерге назар аударып, ру, тайпа, жүз басында тұрған кісі аттарына қосылған «қожа», «сопы», «арыс», «шора» сияқты сөздер мағынасына үңілер болсақ, онда бұл атаулардың барлығының рухани қызметпен айналысатын кісі аттарына қосылатын сөздер екенін байқаймыз. «Сопы», «қожа» атауларының сопылық жолдағы кісілер атына қосылатынын білгенімізбен, «шора», «арыс» сөздерінің де көне дәуірлерде түркілердің рухани басшыларына берілген атау екенін түсіне бермейміз. Оны осы салада зерттеу жүргізіп жүрген зерттеушілер анықтап берді [24, 33–34-бб]. Сонымен бірге, «шора» сөзінің бір мағынасы «құл». Ал сопылық жолда «құл», «құдайдың құлы» болу, оны сезіне білу үлкен дәрежеге жеткендіктің белгісі. Қазақ жүздерінің басында тұрған Байшора, Жаншора, Бекшоралар сопылық жолда үлкен дәрежеге жеткен үлкен ғұламалар екендігін байқаймыз. Одан төменгі ру, тайпалардың басында «сопы», «қожа», «би» тұрғанын көреміз. Мысалы, Ұлы жүз рулары «Төбе» бидің балалары Келмағамбет би, Ахмет би, Майқы би, Қоғам билерден таратылады [25, 40–41-бб].

Ал, Орта жүз ру, тайпалары шежіре бойынша, Жаншораның Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қасымқожа атты алты ұлынан тарайды. Қарақожадан-Арғын, Аққожадан-Қыпшақ, Ақтамбердіқожадан-Найман, Дарақожадан-Қоңырат, Есімқұлқожадан-Керей, Қасымқожадан-Уақ [31, 7-б].

Кіші жүз тайпалары шежіресі былайша таратылады. Бекарыстан – Алшын, Алшыннан – Алау батыр, Алау батырдан – Құдыяр батыр, Құдыярдан үш ұл: Қадырқожа, Садырқожа, Нәдірқожа. Осы үш қожадан Кіші жүз рулары тарайды [27, 397-б].

Шежірелерде аттары аталып, жүз, ру, тайпа басында тұрған кісі аттары ойдан, қиялдан шығарылған атаулар емес, сол XIVғ. бірінші ширегінде өмір сүрген, Өзбек хан жүргізген қайта құруларды іске

асырушы, сол ру, тайпаларды қайта топтастырған кезде сол бірліктерге рухани басшы болған тарихи тұлғалар деп түсінген дұрыс. Маңғыстаудағы әулиелі жерлер білгірі, әулиелер туралы қаншама еңбек жазған марқұм Серікбол Қондыбай – Маңғыстаудағы әулиелердің қазақ шежірелеріндегі кісі аттарымен тікелей байланысты екендігін нақты мысалдармен көрсетіп берді. Мысалы, Арғын тайпасы ішінде Мейрам сопыдан тарайтын Бесмейрам деп аталатын рулар бар. Олар: Қуандық, Сүйіндік, Бегіндік, Шегіндік, Қаракесек. С.Қондыбай осы рулардың атасы Мейрам сопының тарихта болғандығын, Маңғыстауда Алау-Мейрам қорымында жерленгендігін дәлелдеді [31, 93-б].

Алау батырдың Кіші жүз руларының басында тұрған тарихи тұлға екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Демек, келтірілген мәліметтердің барлығы қожа әулеттерінің шығу тегі басқа болғанымен, қазақ халқының қалыптасуында шешуші рөл атқарған әлеуметтік топ екендігін көрсетеді.

Жошы ұлысында Йасауи жолы арқылы халықтың рухани бірлігін қалыптастырған қожа әулеттерінің қызметі

Қожа әулеттерінің негізгі қызметі халықтың рухани тәрбиесі болғандықтан, олар ешқашан егін екпеді, мал бақпады. Сондай-ақ, олар бір жерге жиылып, топталып жеке ру немесе тайпа ретінде отырған жоқ. Сол себептен де қазақ арасында «Қожа жиылып ел болмас», – деген мақал таралған. Бірақ, бұл мақал қожалардың жамандығын емес, керісінше, қожалардың қоғамда атқарған қызметінің ерекшелігін көрсетеді.

Орта ғасырларда әр ауылдың бір-екі үй қожасы болды. Олар сол ауылдағы халықтың барлық рухани сұранысын қанағаттандырды. Балаларын оқытты, тәрбиеледі, келін түсірсе некесін қиды, қайтыс болса жаназасын шығарды, зікір жүргізді. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің бұзылмауын қадағалады. Сөйтіп, қожалар орта ғасырлық түркілер арасында ерекше статусқа ие, ерекше қызметпен айналысатын әлеуметтік топ болып қалыптасты. Оған дәлел ретінде В.В. Трепавловтың «История Ногайской орды» атты еңбегінде мынадай дерек келтіріледі: «Некоторая часть духовной прослойки – в частности, семьи саидов обитала зачастую в кочевой среде, вела типичный для кочевников образ жизни и так же передвигалась по сезонным маршрутам. Сайф ад-Дин б. Калеват, главный саид Иштерека, писал что «исстари ... отцы наши и деды кочевали по Волге

реке и по Еику» [32, 573-б.]. Қожалар арнайы орталықтарда оқытылып, халық арасына жіберілді. Мысалы, ондай орталықтар Маңғыстауда, Хорезмде, Оңтүстік Қазақстандағы Бабата кентінде, Түркістанда дайындалды. Мысалы, Аққорғандық қожалардың бір атасы болып табылатын Бақсайыс қожалар Бабата кентінде Орта жүздің 26 руына дін қызметшілерін дайындады [13].

Рухани тәрбие жұмысымен айналысатын қожалардың осындай арнайы орталықтарда дайындалып, халық арасына жіберілуі, Ертіс пен Дунай арасын алып жатқан алып империяның негізгі тірегі болған түркілердің рухани, мәдени бірлігін қалыптастырды. Осы рухани, мәдени бірлікті қалыптастырушы, әрбір адамның тәрбиесі үшін жауапты осы қожалар болды. Қожалар рөлінің қоғамда шешуші мәнге ие екендігін мемлекет те мойындады. Олардың құқы Шыңғыс хан ұрпақтары – төрелердің құқымен теңестіріліп, қоғамдағы орны анықталды.

Алайда, Йасауи жолы Жошы ұлысында мемлекеттік идеология болып қалыптасқан кезеңінде йасауийа тариқаты өкілдерінің қалай аталғаны белгісіз. Өйткені, ол кезеңдегі мемлекеттік құжаттарда «қожа» атауы кездеспейді. Жошы Ұлысында алғаш рет мұсылмандық діни атақтар Өзбек хан шығарған жарлықтарда кездеседі. Біздің қолымызда Өзбек хан шығарған жарлықтардың өзі болмағандықтан, оның орыс тіліне аударылған үзінділерімен қанағаттануға мәжбүрміз. Өзбек хан жарлықтарында дін өкілдері қазі, муфти, машайх, суфи – деп аталады. Олар орыс тіліне аударылғанда «кітапшылар» (книжник), «заң ұстаушылар» (уставодержальник), «халық ұстазы» (учительным людским) – деп аударылған. Бұл жерде қазі мен муфтидің атқарар қызметі белгілі. Бірі шарифатты мүлтіксіз орындалуын қадағалайтын, сот ісімен айналысатын қазы-кітапшы (книжник), халыққа діни уағыз айтушы муфти-заң ұстаушы (уставнодержальник) – деп аударылғанын көруге болады. Орыс зерттеушілерін ойландырған «халық ұстазы» (учительной людской) деген атақтың кімге берілгенін білмейді [33, 27-б.]. Алайда, халықтың рухани тәрбиесімен тікелей айналысқан машайх, сопыларды ордадағы аудармашылардың «халық ұстазы» (учительный людской) деп аударуы заңды және машайх, сопылардан өзге діни қызметшілердің аты жарлықтарда кездеспейді. Демек, бұл алғашқы кезеңде йасауийа тариқаты өкілдерінің Алтын Ордада машайх, сопы деп аталғанын көрсетеді. Жалпы Жошы ұлысында Өзбек хан жүргізген діни-идеологиялық реформа нәтижесінде мемлекеттің құрылымдық

жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Мемлекет Алтын Орда деген ат алды. Оның себебі, мемлекетте әділеттік принциптерінің салтанат құруы болатын. Сол кезеңдегі Алтын Орда мемлекетінің басқару жүйесін былай топтастыруға болады: кереге-уық-шаңырақ. Кереге – қара халық; уық – рухани жетекшілер-қожалар әулеті; шаңырақ – хан-төрелер. Бұл жүйенің символы ретінде қазақтың киіз үйін алуға болады. Мұны XIX ғасырда Сыр бойында өмір сүрген әрі батыр, әрі ақын Мәделі қожа өзінің Қанай датқаға айтқан мына мына өлеңінде былай суреттеген болатын:

Қанеке осы жерде туып едім,
Саған келген жауларды қуып едім.
Шаңырағыңды шайқалтпай ұстайтұғын,
Сен кереге болғанда мен уық едім [34, 22-б].

Бұл өте берік жүйе болатын. Біріне-бірі тәуелді, бірімен-бірі сабақтас, бірісіз-бірінің күні жоқ жүйенің арасын байланыстырып тұратын оның діні, нақтырақ айтсақ Йасауи жолы болатын. Йасауи жолы абсолюттік билікті қараға да, биге де, қараға да берген жоқ. Тек, шарифатқа берді. Әділет салтанат құрды. Хан есігің алдындағы құлын жазалауға құқы болған жоқ. Шарифат билігі билердің қолында болды. Алтын Орда өз дәуіріндегі ең дамыған мемлекеттердің қатарына шықты. Араб тарихшысы Алтын Ордадағы жағдайды былай сипаттады: «Ертістен төбесіне бір табақ алтынды қойып шыққан адам, бір тіллесін жоғалтпай Дунайға дейін апара алады» – деп суреттеді. Бұл сол кезеңдегі Алтын Орда халқының иманының беріктігі мен әділеттік принциптерінің қаншалықты биік болғанын көрсетеді. Осындай әділетті, иманды қоғам Жошы ұрпақтарына ұнай қойған жоқ. Олар ханның абсолюттік билікке қол жеткізуін қалады. Өзбек хан өлген соң, оның тағына отырған Жәнібек хан ислам дініндегі араб дәстүршілдігін қабылдады. Асан қайғы бастаған билердің Жәнібек ханға қарсы күресі нәтижесіз аяқталды. Асан қайғы кетерінде Жәнібек ханға: «Қилы-қилы заман болады, Қарағай басын шортан шалады» – деп ескертті. Асан қайғының бұл ескертуін Жәнібек хан елемеді. Асан қайғы болса, соңына ерген халықты ертіп, Ұлытау жеріне келіп Алаш мемлекетін құрды. Мұның соңы 1359 жылы Жәнібектің ұлы Бердібектің өлуімен Алтын Орда мемлекетінің күйреуіне алып келді. Міне, осылай Жәнібек ханның Йасауи жолынан, басқаша айтқанда, ислам дінінің түркілерде өмір сүру формасынан бас тартқан күні мемлекет күйреп, халқы этникалық жіктелуге түсті. Одан кейінгі кезеңдегі барлық Алтын

Орданың ыдырауынан кейін 1429 жылы Йасауи жолы өкілдері Өзбек ұлысы атты мемлекетті тарих сахнасына шығарды. Осы тарихи оқиға 3. Сәдібековтың «Қазақ шежіресі» атты кітабында берілген қазақ шежіресінің үшінші нұсқасында қазақ халқының шығу тегі былай баяндалады: «Нұх пайғамбардың он бірінші ұрпағы Сыбай хан, одан Алаш, Алаштан-Жайылхан, Жайылханнан - Қазақ, Қазақтан - Жұман, Жұманнан - Әбілхайыр, Әбілхайырдан - Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс туылады. Бұл үшеуінен қазақтың үш жүзі тарайды [26, 22-б.]. Шежіредегі Жұман мен Әбілхайырға келсек, бұлардың да тарихи тұлғалар екендігін аңғару қиын емес. Шежіредегі Жұманның тарихта болған Шибан ұрпағынан шыққан Жұмадық хан екендігіне дау жоқ. Одан кейін таққа отырған Әбілхайыр хан екендігі де белгілі [35, 141–144-бб.]. Бұл хандардың қазақ шежіресінен орын алуы Өзбек хан тұсында қалыптасқан мемлекеттік жүйенің осы хандар билеген хандықта ғана толық сақталғандығын дәлелдейді. Демек, Әбілхайыр хан билеген ұлыстың Өзбек ұлысы аталуы Өзбек хан құрған мемлекеттік жүйенің осы ұлыста толығымен сақталғандығын, оның құрамындағы халықтың Өзбек ханның салған жолына адал болғандығын көрсетеді. Сондықтан бұл ұлыс Өзбек ұлысы деп аталды. Мемлекеттің діни-идеологиялық бағыты да сол Өзбек хан тұсындағыдай Йасауи жолы болғандығын тарихи деректер айғақтайды. Ол мемлекет туралы ортағасырлық тарихшы Махмуд ибн Уали былай деп жазды: «Жәнібек хан өлген 758/1356-57 жылдан 835/1428–29 жылға дейінгі аралықта Дешті Қыпшақтағы патшалық тағына ақылды, әрі табанды басшы табылмады. Соның себебінен мемлекеттегі дін мен мемлекет ісі қожырады. Халық басын біріктіріп тұрған арқау үзілді, бірлік кетті. Бұл елдің халқының осыншалық қиналғанын көрген Ұлы Жаратушы елдің болашағын жарық қылатын, дін мен мемлекет ісін қалпына келтіретін жаңа жұлдызды көкжиекке шығарды. Ол Әбілхайыр хан еді. Дүние қайта жарыққа толды. Бүлінген дүние қайтадан қалпына келді. Қоғамның барлық мүшесінің мүддесі қайтадан қалыпқа түсірілді. Қоғам қайта гүлдене бастады. Әйгілі Ахметтің жолының заңдары мен Мұхаммедтің діні қайта гүлдеді» [36, 346-б.]. Ендігі кезекте сол Әбілхайырды таққа отырғызып хан көтерген кімдер еді, соған тоқталайық. Мас‘уд ибн ‘Усман Кухстанидің «Тарих-и Абу-л Хайр-хан-и» атты еңбегінде мынадай кісілердің аттары аталады: «Барлық әскербасылар, даңқты Пайғамбар әулетінің өкілдері, «Та» және «Йа-Син» (сопылар) өкілдері болды. Олардың ішіндегі ең

даңқтылары Құл Мұхаммед сейіт және Қара сейіт (Алла олардың қабірін жарық етсін) және Бұзұнжар би қият, Уаққас би маңғыт, Шайх софы оғлан, Сатұғ би, Сүйініш би, Қара Кедей дүрмен, Ақ Софы найман, Шайх Софы найман, ... Жүсіп Қожа өкіреш найман, Қажы Мырза шат, Бахты Қожа ұйғыр, Орыс қоңырат тағы басқа ұлы адамдар қуатты әміршінің сарайына келіп, оның жеңімпаз әскерлері мен қызметшілерінің қатарынан орын алды» [36,141–144-бб.]. Бұл дерек сол кездегі Қыпшақ даласын мекендеген түркілер құрамындағы рулар мен тайпалардың басындағы басшылардың барлығы дерлік дін өкілдері екенін көрсетіп тұр. Демек, ол кезеңде ру, тайпа басында алдымен рухани басшы болғандығын нақтылай түседі. Бұл жерде «сопы» мен «қожа» атауларының дінге қатысы барлығына күмән жоқ. Ал «би» сөзінің түпкі мағнасына күмән келтірушілер табылуы мүмкін. Бірақ «би» деп орта ғасырларда діни, рухани басшыны атағанын және ол қазақ даласындағы діннің өмір сүру формасы болған Йасауи жолымен тікелей байланысты екендігін қазақтың көнеден қалған аталы сөздері дәлелдейді. Мысалы:

Батыр деген барақ ит,
Екінің бірі табады.
Би деген ақ шарифат,
Ілуден біреу табады [37, 380-б.].

Немесе «Елге бай құт емес, би құт» деген мәтелдер-ақ бидің қазақ қоғамында мәртебесі аса жоғары бағаланғандығын көрсетеді. Бұл деректер Әбілхайыр хан басқарған Өзбек ұлысында Йасауи жолы салтанат құрғанын дәлелдейді. Әбілхайыр хан Йасауи жолына адал болған кезеңде оның тасының өрге домалап, ешкімді бет қаратпағаны тарихтан белгілі. Алайда, 1446 жылы Әбілхайыр ханның Сыр бойындағы қалаларды жаулап алуы, Сыр бойындағы Сығнақ қаласына өзінің ордасын орнатуы оны мемлекетті басқару саясаты мен мемлекеттің құрылымдық жүйесін өзгертуге итермеледі. Өйткені, ол осы жерде нақшбандийа тариқаты өкілдерінің ықпалына түседі. Бірақ жазба деректерде Әбілхайыр ханның Сығанақта кіммен кездескені туралы нақты дерек жоқ. Бірақ бүкіл Өзбек ұлысындағы саяси жағдайдың күрт өзгеруі; Әбілхайыр ханның ұзақ жылдар бойына тірегі де, серігі де болған Едігенің немересі Уаққас биді өлтіруі, Арқада Қара қыпшақ Қобландының арғынның биі - Дайыр қожа-Ақжол биді өлтіруі [38, 22–23-бб.], одан кейін көптеген ру, тайпалардың Әбілхайырдан бөліне көшуі, халық алдында хан тарапынан кешірілмес

күнә жасалынғандығын дәлелдейді. Ата жолдан аттап, Антты бұзбаса, Йасауи жолынан бас тартпаса, халық оншалықты қатал шараларға бармаған болар еді. Осы оқиға Өзбек ұлысын үшке бөліп, тарих сахнасына үш мемлекетті: Қазақ хандығы мен Шайбанилер мемлекетін, Ноғай Ордасын шығарды. Өзгенің рухани ықпалын қабылдамаған, түркінің өршіл рухының өзегі болған Йасауи жолындағы халық билердің соңына еріп, Қазақ хандығының іргетасын қалады. Билер ақылдаса келіп, хан тағын Керей мен Жәнібекке ұстатты. Сөйтіп қазақ халқы Ата жұртқа ие болып қалды. Ал, нақшбандийа тариқатын қабылдап, араб-парсы мәдениетіне мойын ұсынған халық Ата жұртқа сыймай, Мауараннахр жеріне кетуге мәжбүр болды.

Абсолюттік билікке ұмтылған хандар осы кезеңнен бастап нақшбандийа тариқатына қолдау көрсетіп, Йасауи жолына қарсы шыға бастады. Мұхаммед Шайбанимен келісе алмаған Едіге бидің ұрпақтары хандар әулетін таққа отырғызудан мүлде бас тартты. Одан кейінгі кезеңдерде Шыңғыс хан ұрпақтарынан толық күдер үзген Едіге ұрпақтары мемлекеттік саяси билікті толығымен өз қолдарына алып, мемлекетті жеке билеуге көшті. Бірақ оларға өздері йасауийа тариқатында бола тұрып, мемлекеттік билікті қолға алуы рухани-адамгершілік тұрғысынан қатты қинағанға ұқсайды. Өйткені, йасауийа тариқатында хан билігі әр кезде киелі саналды. Ол тек Шыңғыс хан ұрпақтарына тиесілі болатын. Ол шектен ешкім асып кете алмайтын. Сол себепті, Едіге ұрпақтарының Ноғай Ордасының тағына отыруы заңсыз болып саналды. Олардың бұл жағдайдан шығуының бір ғана жолы болды. Ол жол олардың Йасауи жолынан бас тартып, нақшбандийа тариқатын қабылдауы еді. Сөйтіп, олар да Йасауи жолынан бас тартып, нақшбандийа тариқатын қабылдайды. Олардың нақшбандийа тариқатын қабылдағанын князь Юсуповтар әулетінің «Поколенная запись» атты шежіресіндегі деректерден көруге болады. Ол шежіреде олардың арғы аталары Баба Туклас-Баба түкті Шашты Өзиздің Пайғамбар халифасы Абу Бакр Сыддық әулетінен екендігі жазылған [17, 94–97-бб.]. Ал, нақшбандийа тариқаты өздерінің рухани бастауын Мұхаммед Пайғамбардың алғашқы халифасы Абу Бакр Сыддықпен жалғастыратынын ескерсек [39, 187-б.], онда Едіге ұрпақтарының да нақшбандийа тариқатын қабылдағанына көзіміз жетеді. Едіге ұрпақтары бөлініп осылай жеке мемлекет құруы Орта жүзге пір болып отырған Қарахандық қожалардың үдере көшіп, қазақ

арасын тастап шығуына ықпал етті. Олардың орнын Аққорғандық қожалар қатарынан шыққан Бақсайыс қожалар мен Дуана қожалар және Хорасан қожалар өкілдері басты. Ол оқиғалар туралы «Темір-нама» атты қолжазба мен «Насаб-нама» нұсқаларында баяндалған. «Темір-нама» қолжазбасында Бақсайыс Ата Йасауи жолының ірі өкілдері Хадым шайх пен Қасым шайхтармен Дешті Қыпшаққа қалай барғандығы баяндалса [40, 76-б.] «Насаб-наманың» Дуана қожалар шежіресінде Махди қожаның Дешті халқын ислам дініне мойынбұрғызу үшін Дешті Қыпшаққа аттанғаны туралы жазылады [41]. Бұл екі қолжазбада баяндалатын оқиғалар сол Қазақ хандығының қалыптасу кезеңіне сай келеді. Міне осы XV ғ. ортасынан бастап йасауи тарихаты мен накшбандийа тарихаттары арасындағы күрес басталды. Басқаша айтқанда, Қазақ хандығындағы саяси билік пен рухани билік арасындағы тіке-тірестің туу кезеңі болды. Хандардың абсолюттік билікке жету жолындағы рухани билікке қарсы күресі Қазақ хандығы ішіндегі саяси тұрақсыздыққа әкелді. Түрлі қожа әулеттерінің қалыптасу кезеңі осы кезде басталды. Шындығына келгенде олардың көпшілігі сырттан өзге діни бағытты әкелген әулеттер емес еді. Бұрынғы йасауи тарихатының өкілдері биліктің ықпалымен өздерін әртүрлі тарихат өкілдеріміз деп айта бастады. Тек, накшбандийа тарихаты өкілдері ғана өздерінің шын кім екендіктерін жасырған жоқ. Олар – өздерін саййид қожалар әулетіне жатқызытын Қылышты қожалар. Қылышты Ата (Саййид Бурхан ад-дин) қабірі Қызыл Орда облысының Жаңақорған ауданы территориясында. Қылышты қожалар өз шежірелерін накшбандийа тарихатының белді өкілі Махдум-м А‘зам Ахмад Ходжаги ибн Жамал ад-дин ал-Касани ал-Дахбиди (1446-1542) арқылы ‘Алидің ұрпағы Муса Казим (799 қ.б.), ‘Али-йи Мұса-Ридамен байланыстырады [2, 39-б.]. Қылышты қожалар іштей Сабылт қожа, Са-Сейит және Қылышты Ата болып бөлінеді. Алайда, бұл қожа әулеттері өз шежірелерін йасайуи тарихаты өкілдерінен басқа тұлғалардан бастағанымен олардың көпшілігі кешегі Йасауи жолы өкілдері қатарынан шыққанын көруге болады. Мысалы, йасауи тарихаты өкілдері қатарында ілім жағынан Йасауи жолында болып, салт-дәстүр жағынан араб-парсы дәстүрін қабылдаған - ‘азизандар деп аталатын қожалар бар. Мысалы, Тәуке хан кезінде үш жүзге пір болған Мүсірәлі сопы-әзиз осы топтың өкілі. Ал, оның кейбір ұрпақтарының өз шежірелерін Қылышты Атамен байланыстырып, сабылт қожалар қатарына өткенін көреміз. Бұлардан

басқа қылауыз қожа, қырықсадақ қожа, т.б. қожа әулеттерінің де осылай саяси билік тарапынан жасалған қысымға байланысты өздерінің шығу тегін нақшбандийа тариқатымен немесе басқа тариқаттармен байланыстыра бастағанын куә боламыз.

Жалпы Йасауи жолына жасалған қысымның соңы Тәуке ханның «Жеті жарғысымен» аяқталды. «Жеті жарғы» заңы Йасауи жолын мемлекеттің басқару жүйесінен ығыстырды. Бұрынға қожалар әулеті қолындағы билер институты таратылды. Билер институты әр рудың, тайпаның өзінен шыққан кісілердің қолына берілді. Қожалар жүздер құрамынан шығарылды. Бұрын өздері пір болған ру-тайпалардан ажыраған қожалар, қазақ даласының әр жеріне орналасып, өз шаруаларын жүргізе бастады. Қожалар негізінен Қазақ жерінің Оңтүстігіне Сыр бойына орналасты. Қазіргі Сарыағаш ауданынан бастап, Қазалыға дейінгі аралықта әртүрлі қожа әулеттерінің орналасқан ауылдары бар. Мысалы, Сарыағаш ауданы көлемінде, Бадам елді мекенінде, Арыс ауданында Қожатоғай елдімекені, Түркістан мен оның айналасындағы елді мекендерінде қожалардың ұйысып отырған жерлері бар. Созақ ауданы Бабаата аулында мен Шаянда Бақсайыс қожалардың орталығы десе болады. Бабаатада 1920 жылдар соңына дейін орта жүз руларына арнайы дін қызметкерлерін дайындайтын медресе жұмыс істеді.

Билер институтының рөлін төмендетіп, қожалар әулетін билік жүйесінен ығыстыру қазақ халқының рухани тұрғыдан жіктелуіне, рулық-тайпалық талас-тартыстың күшеюіне жол ашты. Себебі, әр рудың, әр тайпаның өзінен шыққан билер әділеттілік принциптерінің бұзылуына ықпал етті. Саны көп ру-тайпалар саны аз ру-тайпаларға күш көрсетіп, жер мәселесіне келгенде талас, тартыс басталды. Бұрын рухани билік пен құқық мәселелерін қолына ұстаған қожа әулеттерінен шыққан билер ешқашан әділеттілікке қарсы шықпайтын. Ол кезеңде шарифат-заң бәрінен де жоғары болып, әділеттілік салтанат құрған заман болатын. «Жеті жарғыдан» кейінбилер институты бұрынғыдай ханға ықпал ету құқығынан айрылды. Бұрындары хан тағына кімнің отыратынын, хан жарлығын заңдылығын анықтайтын билер институты болса, енді ол хан қасындағы кеңесші орган деңгейіне түсті. Әр жүздің басына хан сайланды. Бұл мемлекеттің ішкі тұтастығына кері ықпалын тигізді. 1723 жылғы Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде қазақтардың ойсырай жеңілуінің астарында «осындай қайта» құрулар жатты. Қазақ басына осындай «Ақ табан, шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталған

қасіретті кезең келгенде, Әбілхайыр хан мен Абылай ханның халықтың рухани тұтастығын қалыптастыру мақсатында қожаларды қайтадан саяси билік жүйесіне араластырғанын көруімізге болады. Ол туралы Қазақ хандары мен қожаларының шежіресін жазған И.В. Ерофеева архив деректеріне сүйене отырып былай деп жазады: «Так, при специальном обследовании ряда письменных источников XVIII – первой половины XIX в., и прежде всего подробных описании родоплеменного состава трех жузов, мне удалось выявить среди большой совокупности имен родоправителей-старшин, возглавлявших разные патронимические объединения кочевников-казахов, только несколько поименованных лиц, принадлежащих к сословию кожа. Это – переселенец из г. Туркестана в северо-западную часть региона старшина Младшего жуза вышеупомянутой Мухаммад-кожа, приходившиеся в 50–60-х гг. XVIII в. сватом сыновьям хана Абулхайра Нурали хану и Ерали султану; старшина одного из родов племени Айт-кожа (1742); «пир всего киргиз-казахского йурта» старшина Младшего жуза Абу-л-Джалил «Абу-Желил, Абжелил)-кожа б. Фар (Пир)-Мухаммад-кожа (1785–1789), старшина рода ергенекты-уак Среднего жуза шурина Аблай-хана Сары-Галдак-кожа б. Утеш-кожа (1785–1795); старшина рода шомекей Младшего жуза приближенный хана Арынгазы Шукур-Али-кожа. Султан-Мухаммад-кожа (1816–1822); старшина группы родов поколоние жетыру Младшего жуза надворный советник депутат от казахов в Оренбургской погрпничной комиссии Нур-Мухаммад-кожа б. Абу-л-Джалил-кожа (1793–1819), являвшийся зятем Нурали-хана; старшина Среднего жуза Тамык-кожа б. Чакатай-кожа и др» [42, 32-б.]. Демек, деректер қожалардың «Жеті жарғы» заңынан кейін қазақ қоғамынан шығарылып тасталғанымен, олардың қоғамдағы рөлінің маңызын түсінген Әбілхайыр, Абылай сияқты хандар қожаларды халықтың рухани тұтастығын қалыптастыру мақсатында қайтадан саяси билік жүйесіне араластыра бастағанын көрсетеді. Абылай ханның өзінің қасында Жалаңаяқ қожаны пірі ретінде танып, ұстауы – оның Қазақ хандығыда қайтадан бұрынғы мемлекетті басқару жүйесін қалпына келтіру мақсаты болғандығынан хабар береді. Абылай ханның ондай мақсаты барлығын сезген рутайпалардың өз іштерінен шыққан билері ханға қарсы шығып, Абылай ханның мезгілсіз дүниедан өтуіне ықпал етті.

Абылай хан қайтыс болғаннан кейін қазақ мемлекеттігінің ыдырап, Солтүстігі Ресей қол астына, Батысы Хиуа хандығы

құрамына, Оңтүстігі Қоқан, Бұхар хандықтары қол астына өтуі дәстүрлі қазақ қоғамының рухани дағдарысқа түсуіне әкелді. Осы кезеңде сол кездегі ел ағалары өздерінің Ата пірі болған қожа әулеттерін тауып, Сыр бойына жайғасқан қожа әулеттерінен өздеріне діни-рухани тәрбие бере алатын қожаларды алдырта бастайды [34]. Қазіргі Қазақстанның Орталық, Солтүстік, Солтүстік – шығыс аймақтарына таралған қожалар сол XVIII ғ. соңы мен XIX ғасырда Оңтүстіктен қоныс аударған қожалардың ұрпақтары болып табылады. Қазір оларды Жаңарқа өңірінің қожалары, Ақтоғайлық қожалар, Шыңғыстау өңірінің қожалары, Ақкөл-Жайылма қожалары деп топтастыруға болады. Осы қожа әулеттері қазақ халқының рухани-мәдени тұтастығының өзгеріске түспей, бір халық болып сақталып қалуына ықпал етті. Және ол қожа әулеттерінің барлығы дерлік кешегі Қазақ хандығы кезінде Арқаға барып, Орта жүзге пір болған Бақсайыс қожа мен Дуана (Махди) қожа ұрпақтары болып шығуында. Бұлардан басқа өз шежірелерін ...Қылауыз қожа, Омар ибн Хаттабтан Қырықсадақ қожа әулеттері бар. Бұл қожалар әулеті өздерінің шығу тегі басқа етіп көрсеткенімен түбі Абд ал-Жалил бабтан тарайтынын «Қарпық және қожа шежіресі» атты кітаптың соңында берілген сызбада көрсетіліп тұр [43, 990-б.]. Бұл қожа әулеттерінің шығу тегіне қатысты шындыққа жанасатын айтып өтуге тиіспіз. Өйткені, егерде ол қожа әулеттері шындығында басқа тариқат өкілдері болатын болса, онда олар пірлік қылып, рухани-мәдени тәрбиесін қалыптастырған рутайпалардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрінде үлкен өзгерістер болу керек еді. Өйткені, әрбір сопылық тариқат міндетті түрде белгілі бір мәдениетке негізделеді. Ал бұл қожа әулеттері рухани тәрбие жұмыстарын жүргізген жерлерінде ешқандай ерекшеліктер жоқ. Демек, бұл қожалар әулеттері өз негіздерін Қожа Ахмет Йасауи тариқатынан алатынын білдіреді. Мысалы, Түркістан, Шымкент, Сайрам, Тараз, Созақтағы өзбек ұлтының пайда болуы бұл жердегі халықтардың нақшбандийа тариқатын толығымен қабылдауына байланысты болғандығы қазіргі күні толығымен дәлелденген. Және ол өзбектердің барлығы Есім хан мен Тәуке хандардың жүргізген діни-идеологиялық саясатына байланысты өзбектенгені белгілі болып отыр.

Қазақ халқы құрамындағы қожа әулеттері қатарынан көптеген қазақ зиялылары шықты. Олардың барлығына тоқталып жату мүмкін емес. Сонда болса, кейбір тұлғаларға тоқталмай кетуге болмайды. Мысалы, Абылай ханның сенімді серігі болған, Абылай ханның діни-

идеологиялық саясатын айқындап отырған, ханның пірі-Жалаңаяқ қожа мен Сарғалдақ қожа т.б. болды. Одан кейінгі Қазақ жерінің солтүстігі Ресейге, Оңтүстігі Қоқан мен Бұхар, Хиуа хандықтарының қол астына өткенен кейінгі кезеңде қожа әулетінің өкілдері рухани тәрбие мәселесіне күш салды. Мысалы, Арқада Марал ишан Кенесарі хан көтерілісінің рухани демеушісі болды. Одан Сыр бойына келіп, Ресейдің діни-идеологиялық саясатына қарсы тұра алатын діндарларды қалыптастыру жолында еңбек етті. Ал, Шортанбай өзінің ақындық талантымен халық арасында тәрбиелік жұмысымен айналысса, Ақкөл-Жайылма өңірінде Исабек ишан халықтың рухани тұтастығының кепілі болды. Қазақстанның оңтүстігінде Айқожа ишан, Аппақ ишан сияқты тұлғалар қазақтың рухани тұтастығын қорғау жолында еңбек етті. Бабаата мен Шаян медреселері қазақ халқының дәстүрлі діні бойынша мамандар дайындады. Ал, Мәделі қожа болса, өзінің батырлығымен де, ақындығымен де қазақ халқының мүддесін қорғады. Майлықожа ақын өзінің шығармашылығымен қазақ халқының рухани дүниесіне өлшеусіз үлес қосты.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ халқы құрамындағы қожалар әулеті XIV ғасырда Өзбек хан жүргізген діни-идеологиялық реформасынан бастаған діни рухани қызметін өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының соңына дейін жалғастырып келді. Қазақ халқының рухани-мәдени болмысын қалыптастыру жолында тынбай еңбек етті. Қазақ халқы ұзақ ғасырларға созылған тарихында қаншама қиын кезеңдерді басынан өткерсе де, өзінің рухани-мәдени болмысынан ажыратпаудың басты кепілі болды. Сол себепті, қожалар әулетін жеке этникалық топ ретінде қазақ халқынан бөле қарау мүмкін емес және қожа әулеттерінің қазақ халқының тарихында атқарған қызметіне жасалған қиянат болады. Осыған орай қожаларды қазақ халқының тарихында рухани-мәдени жұмыспен айналысқан әлеуметтік топ ретінде қарастырған дұрыс деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Қазақ шежіресі. Өзірлеген С. Дәуітұлы. –Алматы: 1993. –76 б.
2. Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауезова. –Алматы: «Жібек жолы», 2011. –С. 340.
3. Sönmez Kutlu. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in Ahkamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Toplumsal ve Fikri Çerçevesi//Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. –Köln: IGMG, 2014.

4. Наубахти ал-Хасан ибн Муса. Шиитские секты. Перевод с арабского, исследование и комментарий С.М.Прозорова. –Москва: «Наука» ГВЛ. 1973. –С. 256.
5. Hülya Alper. Imam Matürîdî'de Akıl-Vahî İlişkisi. 3 Baskı, İstanbul, 2013. –238 s.
6. Жандарбек З. Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. –168 б.
7. Муминов А.К. Новые направления в изучении истории братства йасавийа // Общественные науки Узбекистана, 1993. №10-12. сс. 34-38.
8. Әліпхан М. Құттың кілті – кісілік. –Түркістан, 1997. –151 б.
9. Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. –Москва: Изд. МГУ. 1973. –С. 181.
10. Ергөбеков Қ. Бәйдібек Баба мен Домалак ана. –Шымкент. «Жібек Жолы», 1999. –64 б.
11. Насаб-нама, Батырханов қолжазбасы, 212-214 ққ.
12. Өзбек шежіресі. Автордың қолында шежіренің көшірмесі бар. Түпнұсқа Түркістан қаласының тұрғыны М.Шалапов қолында.
13. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша жүргізілген ғылыми экспедиция материалдары.
14. Fuad Köprülü. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Besinci basım. Arısan Matbaacılık. Ankara, 1984. –S. 415.
15. Кашифи Хусайн. Рашахат айн ал-хайат түрки. –Ташкент: «Абу Али ибн Сино», 2004. –С. 535..
16. Devin De Weese. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. –The Pennsylvania State University Press. University Park, Pennsylvania. 1994. –P. 638.
17. Курмансейтова А.Х. Ярлык Токтамыш-хана к Польскому королю Ягайле и Эдиге //Историко-географические аспекты. Развитие Ногайской Орды. –Махачкала, 1993. –С. 94-97.
18. Насаб-нама, Т.Нұрматов қолжазбасы
19. «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамалары хаттамалары», 1899, –№4, с. 89.
20. Әхмәтжанов М. Татар шәжәрәләре. Казан: Татарстан китап нәшәрияты, 1995. – С.128.
21. Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. –Алма-Ата: «Өнер», 1987. –С. 156.
22. Усеров Н. Исследование правового памятника «Жеті жарғы», Кандидатская диссертация. –Алма-Ата. 1976. –С.16
23. Оразбаева А. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. –С.206
24. Торланбаева К. Титулы древних тюрок // ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. НИЦ «Ғылым», 2002. №4. С.33-34.
25. Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. –Тошкент: «Узбекистон», 1994. –144 б.
26. Вияткин М. Султаны и бии// Қазақтың Ата заңдары. –Алматы: «Жеті жарғы», 2003. –С.173
27. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. –Алматы: «Атамұра», 2000. –464 б.

28. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 174.
29. Измаилов И.Л. Формирования этнополитического самосознания населения Улуса Джучи: некоторые элементы и традиции // Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды). От Кальки до Астрахани. 1223-1566. – Казань, «Мастер Лайн», 2002, – С. 244-262.
30. Юдин В.А. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая, – 247 б.
31. Қондыбаев С. Есен қазақ. – Алматы: «Үш Қиян», 2002. – 352 б.
32. Тrepавлов В.В. История Ногайской Орды. – Москва: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – С. 752.
33. Березин И.Н. Тарханың ярлыки Тохтамыш, Темур-Кутлука, Саадать-Гирея. – Казань: Типография Казанского университета, 1851.
34. Саттаров С. Ала қойды бөле қырку философиясы / «Жас қазақ үні», №19. 13.05.2006.
35. Мас'уд ибн Кухтани. Тарих-и Абу-л-Хайр-ха-и // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веов. – Алма-Ата: Изд «Наука» Каз ССР, 1969. – С. 651.
36. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских источников). – Алма-Ата: Изд. «Наука» Каз ССР, 1969. С.346
37. Сейфуллин С. Билер сөздері // Қазақтың Ата заңдары. Том 2. – Алматы: «Жеті-жарғы», 2003. – 672 б.
38. Құдайбердіұлы Ш. Түрік-қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: «Қазақстан» және «Сана». 1991. – 80 б.
39. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, ГВЛ. 1991. – С. 315.
40. Темір-нама қолжазбасы, – 76 б.
41. Дуана қожалар шежіресі
42. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – С. 178.
43. Қарпық және қожалар шежіресі. – Қарағанды: 2008. – 990 б.

References

1. Kópeiuly Máshhúr Júsip. Qazaq shejiresi. Ázirlegen S. Dáyituly. – Алматы: 1993. – 76 б.
2. Мýminov A.K. Rodoslovnoe drevo Mýhtara Aýezova. – Алматы: «Jibek joly», 2011. – S. 340.
3. Sönmez Kutlu. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in Ahkamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Toplumsal ve Fikri Çerçevesi // Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. – Köln: IGMG, 2014.
4. Naýbahtı al-Hasan ibn Mýsa. Shıtskie sekty. Perevod s arabskogo, issledovanie i kommentarı S.M.Prozorova. – Moskva: «Naýka» GVL. 1973. – S. 256.
5. Hülya Alper. Imam Matürıd'de Akıl-Vahı İlişkisi. 3 Baskı, İstanbul, 2013. – 238 s.
6. Jandarbek Z. Nasab-nama nusqalary jáne túrki tarihy. – Алматы: «Daık-Press», 2002. – 168 б.
7. Мýminov A.K. Novye napravlenıa v izýchenıı istorıı bratstva ıasavııa // Obestvennye naýkı Ýzbekıstana, 1993. №10-12. ss. 34-38.
8. Áliphan M. Quttyń kilti – kisilik. – Túrkiстан, 1997. – 151 б.

9. Fedorov-Davydov G. Obestvennyy stroi Zolotoi Ordy. –Moskva: Izd. MGÝ. 1973. –S. 181.
10. Ergóbekov Q. Báidibek Baba men Domalaq ana. –Shymkent. «Jibek Joly», 1999. –64 b.
11. Nasab-nama, Batyrhanov qoljzbasy, 212-214 qq.
12. Ózbek shejiresi. Avtordyn qolynda shejireniń kóshirmesi bar. Túpnusqa Türkistan qalasyńyń turǵyny M.Shalapov qolynda.
13. Óntústik Qazaqstan oblysy boıynsha júrgizilgen ǵylymı ekspeditsıa materialdary.
14. Fuad Köprülü. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Besinci basım. Arisan Matbaaçılık. Ankara, 1984. –S. 415.
15. Kashifi Hýsain. Rashahat ain al-haiat túrki. –Tashkent: «Abý Alı ibn Sıno», 2004. –S. 535..
16. Devin De Weese. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. –The Pennsylvania State University Press. University Park, Pennsylvania. 1994. –P. 638.
17. Kýrmansetova A.H. Iarlyk Toktamysh-hana k Polskomý korolıy Iagaile ı Edige //Istoriko-geograficheskie aspekty. Razvitie Nogaiskoı Ordy. –Mahachkala, 1993. –S. 94-97.
18. Nasab-nama, T.Nurmatov qoljzbasy
19. «Türkistan arheologıa áyesqoilary úirmesi músheleriniń otyrystary men baıandamalary hattamalary», 1899, –№4, s. 89.
20. Áhmátjanov M. Tatar shájárlára. Kazan: Tatarstan kitap násháruaty, 1995. –S.128.
21. Mendıkýlov M. Pamiatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazahstana. –Alma-Ata: «Óner», 1987. –S. 156.
22. Ýserov N. Issledovanie pravovogo pamiatnika «Jeti jarǵy», Kandidatskaıa dissertatsıa. –Alma-Ata. 1976. –S.16
23. Orazbaeva A. Dástúrli qazaq qoǵamyna tán biler institúty. –Almaty: «Daik-Press», 2004. –S.206
24. Torlanbaeva K. Titýly drevnih túrkov // UǴA Habarlary. Qoǵamdyq ǵylymdar serıasy. NITs «Gylym», 2002. №4. S.33-34.
25. Sádibekov Z. Qazaq shejiresi. –Toshkent: «Ýzbekıstón», 1994. –144 b.
26. Vııatkin M. Sýltany ı bıı// Qazaqtyń Ata zańdary. –Almaty: «Jeti jarǵy», 2003. –S.173
27. Arǵynbaev H., Muqanov M., Vostrov V. Qazaq shejiresi haqynda. –Almaty: «Atamura», 2000. –464 b.
28. Tızengázen V.G. Sbornik materialov otnosıaihsıa k istorıı Zolotoı Ordy. T.I. –Sankt-Peterbýrg, 1884. –S.174.
29. Izmailov I.L. Formirovaniıa etnopoliticheskogo samosoznaniıa naselenııa Ýlýsa Djýchı: nekotorye elementy ı traditsıı // Istochnikovedenie Ýlýsa Djýchı (Zolotoı Ordy). Ot Kalkı do Astrahani. 1223-1566. –Kazan, «Master Lain», 2002, –S. 244-262.
30. Iýdin V.A. Ordy: Belaıa, Sımaıa, Seraıa, Zolotaıa, –247 b.
31. Qondybaev S. Esen qazaq. –Almaty: «Úsh Qıan», 2002. –352 b.
32. Trepavlov V.V. Istoriıa Nogaiskoı Ordy. –Moskva: Izd. Firma «Vostochnaıa literatýra» RAN, 2001. –S. 752.
33. Berezın I.N. Tarhanyń iarlykı Tohtamysha, Temýr-Kýtlýka, Saadat-Gıreıa. –Kazan: Tipografıa Kazanskogo ýnıversıteta, 1851.
34. Sattarov S. Ala qoidy bóle qyrqy filosofııasy / «Jas qazaq úni», №19. 13.05.2006.

35. Mas'úd ibn Káhstanı. Tarih-ı Abý-l-Hair-ha-ı// Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII veov. –Alma-Ata: Izd «Naýka» Kaz SSR, 1969. –S. 651.
36. Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlechenıa ız persidskih ı tıyrkskih istochnikov). –Alma-Ata: Izd. «Naýka» Kaz SSR, 1969. S.346
37. Seıfýllin S. Biler sózderi// Qazaqtıń Ata zańdary. Tom 2. –Almaty: «Jeti-jarǵy», 2003. – 672 b.
38. Qudaiberdiuly Sh. Túrik-qyrǵyz-qazaq hám handar shejiresi. –Almaty: «Qazaqstan» jáne «Sana». 1991. –80 b.
39. Islam: Entsiklopedicheskı slovar. –M.: Naýka, GVL. 1991. –S. 315.
40. Temir-nama qoljazbasy, –76 b.
41. Dýana qojalar shejiresi
42. Erofeeva I.V. Rodoslovnye kazahskih hanov ı koja XVIII–XIX vv. –Almaty: TOO “Print-S”, 2003. –S. 178.
43. Qarpyq jáne qojalar shejiresi. –Qaraǵandy: 2008. –990 b.

Özet

Hocaların Kazak topraklarına yayılması, İslam'ın muhalif akımları Kaysaniye-Mubayidiyeyin Güney Kazakistan topraklarına gelmesiyle başladı. İslam Devleti'nin belli başlı merkezlerindeki siyasi iktidar mücadelesinin bir sonucu olarak, çeşitli akımların etkisi altında, İslam'da iki ana akım Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey şekillendi. Ehl-i Rey'in temsilcileri, Kaysaniye-Mubeyyidiyya, İslam'daki tüm bilimsel araştırmaların ön saflarında yer aldı. Kaysaniye hareketinin etkisiyle iktidara gelen Abbasiler, gelecek korkusuyla Kaysani akımı mensuplarına zulmetmeye başladılar. Böylece Türk-İslam tarihi, ilk hocalar hanedanının geleneksel kültürünün korunmasına katkılarını ve Kazak tarihinin dönüm noktalarındaki rollerini ele almaktadır. Yesevi Yolu da dâhil olmak üzere İslam'ın Jochi ulusunda devlet ideolojisi düzeyine yükselişi, böylece devletin dini ve manevi politikasının kökten değiştirilmesi, Özbek hanın Jochi ulusunun yapısal sistemini Yesevi mezhebinin üç kolunun etkisi altında değiştirmesi, 18. yüzyılın başlarında Biler enstitüsünün devleti yönetmekte etkili bir araç haline gelmesinin süreci ve nedenleri en başta ana hatlarıyla belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler. Hoca, Özbek ulusu, Jochu ulusu, şecere, dini süreçler, Yesevi tarikati.

(Z. ZHANDARBEK, K. KARATYSHKANOVA. KAZAK HALKI BİLEŞİMİNDEKİ HOCALARIN KAZAK TARİHİNDEKİ RÖLÜ)

Аннотация

Распространение ходжей на казахских землях началось с приходом на территорию Южного Казахстана оппозиционной ветви ислама – учения кайсания-мубайидия. В результате борьбы за политическую власть в крупных центрах «Исламского государства» под влиянием различных течений сформировались два основных течения в исламе – Ахл аль-Хадис и Ахл ар-Рай. Представители Ахл ар-Рай, кайсания-мубайидийа, стояли в авангарде всех научных исследований в исламе. Аббасиды, пришедшие к власти под влиянием движения кайсания, начали преследовать членов секты Кайсани из страха перед будущим. Таким образом, тюрко-исламская история началась изначально с приходом в Туркестан династии ходжей. В статье рассматривается вклад «исламских первооткрывателей» в сохранении традиционной культуры тюрко-мусульманских народов и их роль в переломных моментах казахской истории. Излагаются подъем Ислама, в том числе ясавийского пути, на уровень государственной идеологии в улусе Джучи, что коренным образом меняет религиозно-духовную политику государства, указаны процесс и причины превращения института судей в эффективный инструмент государственного управления в XVIII веке.

Ключевые слова. Ходжа, Узбек улус, Джучи улус, генеалогия, религиозные процессы, тарикат Ясавия.

(З. ЖАНДАРБЕК, К. КАРАТЫШКАНОВА. РОЛЬ КАЗАХСКИХ ХОДЖА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА)